

**37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia
Állam- és Jogtudományi Szekció**

Budapest, 2025. március 24–26.

Rendező intézmény:
*Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kar*

**Állam- és Jog-
tudományi Szekció**

Az egészséges környezethez való jog – új jus cogens norma a láthatáron?

Kézirat lezárásának a dátuma:

2024. november 28.

Tartalom

I. HIPOTÉZIS ÉS KUTATÁSI CÉLKITŰZÉSEK	1
II. KUTATÁS SORÁN VIZSGÁLT KÉRDÉSEK ÉS FORRÁSOK	2
III. IMPERATÍV NORMA A NEMZETKÖZI JOGBAN.....	3
III.1. Történeti áttekintés	3
III.2. Problémák a Bécsi Egyezmény 53. cikkével	4
III.3. A <i>jus cogens</i> kialakulása és elfogadása, avagy mitől lesz egy norma imperatív? ..	5
IV. AZ EGÉSZSÉGES KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG	12
IV.1. Az egészséges környezethez való jog fejlődése	12
IV.2. Az egészséges környezethez való jog tartalma	15
V. AZ EGÉSZSÉGES KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG MEGJELENÉSE	18
V.1. Az egészséges környezethez való jog nemzetközi egyezményekben való megjelenése	19
V.2. Az egészséges környezethez való jog megjelenése a regionális nemzetközi egyezményekben	20
VI. AZ EGÉSZSÉGES KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG MEGJELENÉSE A NEMZETKÖZI ÉS NEMZETI BÍRÓSÁGI DÖNTÉSEKBEN	21
VI.1. Nemzetközi Bíróság és az egészséges környezethez való jog	21
VI.2. Ember és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága és az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bírósága.....	22
VI.3. Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság	23
VI.4. Emberi Jogok Európai Bírósága.....	25
VII. MIÉRT NEM TEKINTHETŐ AZ EGÉSZSÉGES KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG <i>JUS COGENS</i> NORMÁNAK?.....	26
VIII. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS SAJÁT KÖVETKEZTETÉS.....	28
FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE	30

I. HIPOTÉZIS ÉS KUTATÁSI CÉLKITŰZÉSEK

„A szerződés semmis, ha megkötésének időpontjában az általános nemzetközi jog valamely feltétlen alkalmazást igénylő szabályába ütközik. Ezen egyezmény alkalmazási körében az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabálya olyan normát jelent, amelyet az államok nemzetközi közössége, mint egész, olyanként fogadott el és ismert el, mint amelyetől nem lehet eltérni és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni.”¹ Az idézett rendelkezés – a Szerződések jogáról szóló Bécsi Egyezmény 53. cikke – dolgozatom kiindulási pontját jelenti.

Kutatási célkitűzésem a Bécsi Egyezmény rendelkezése szerint egy olyan szempontrendszer kidolgozása, illetve áttekintése, amely alapján azonosíthatóvá válnak azok a „feltételek”, amelyeknek történő megfelelés szükséges egy norma *jus cogens*kénti elismeréséhez. Az általam vizsgált egyetemi tankönyvek részletesen szólnak a *jus cogens* normák természetéről és mibenlétéről, azonban mellőzik annak ismertetését, hogy pontosan miként történik az államok, mint a nemzetközi közösség egésze általi elismerés. Hipotézisem szerint az állami gyakorlat azonosításához elsősorban az államok közgyűlés előtt tett nyilatkozataiból, nemzetközi szerződésekből, nemzetközi szervezetek határozataiból kell kiindulni. E lépcsők azonosítása fontos, hiszen a jövőben is ezek mentén lehet megállapítani, hogy bővült-e új normával az eddig elfogadott *jus cogens* normák köre.

Kutatásom további célkitűzése a *jus cogens* normák elismerését tanúsító bizonyítékok alapján annak vizsgálata, hogy az egészséges környezethez való jog tekinthető-e új *jus cognes* normának. A globalizáció, környezetszennyezés és ezzel összefüggésben a klímaváltozás olyan új kihívásokat jelentenek, amelyeket az államoknak kezelniük kell. Felmerül a kérdés, e kihívások kezelése, a megfelelő ivóvízhez való hozzáférés biztosítása, a biológiai sokféleség radikális csökkenésének megállítása megköveteli-e, hogy az államok a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályának ismerjék el az egészséges környezethez való jogot. A később bemutatandó *La Oroya kontra Peru* ügyben az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság bírái párhuzamos indokolásukban kifejtették, hogy az egészséges környezethez való jognak *jus cogens* normának kellene lennie.²

¹ Vienna Convention on the Law of Treaties: A Szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény. 1969. (1980.) UNTS 1155, p. 331

² TRINCADO VERA, PATRICIO: *The Right to a Healthy Environment in La Oroya v. Peru: A Landmark Judgement of the IACtHR*. Opinio Iuris. 2024. május 25. <https://n9.cl/568pd/> [TRINCADO VERA, 2024]. (2024. november 15).

II. KUTATÁS SORÁN VIZSGÁLT KÉRDÉSEK ÉS FORRÁSOK³

A Szerződések jogáról szóló 1969. évi Bécsi Egyezmény idézett rendelkezése számos kérdést vetett fel a nemzetközi jogászok körében, ilyen például, hogy pontosan hány államnak kell elfogadnia és elismernie egy normát ahhoz, hogy *jus cogens*sé váljon. Álláspontom szerint ez rendkívül fontos kérdés, mivel a nemzetközi jogban klasszikus jogalkotói testület hiányában maguknak az államoknak kell e normákat elfogadniuk. Kérdés, hogy kizárólag egyhangúság mellett lehet-e egy normát *jus cogens*nek elismerni, vagy elegendő esetleg egy jelentős számú többség. A vonatkozó rendelkezés azt tükrözi, hogy a nemzetközi közösségnek bármikor lehetősége van új *jus cogens* normát elfogadni.⁴ Ennek ellenére problémaként merül fel annak a konkrét időpontnak, illetve eseménynek a megállapítása, amikortól kezdődően egy adott nemzetközi szabályt imperatív normának tekinthetünk.

Miért az egészséges környezethez való jog? Az egészséges környezethez való jog a harmadik generációs emberi jogok csoportjába tartozik. E jogok közös jellemzője, hogy védelmük és érvényesülésük biztosítása nem lehetséges az államon belül, hanem a nemzetközi közösség szoros kooperációját követeli meg. Az egészséges környezethez való jog számos nemzetközi egyezményben, bírói döntésben megjelenik, valamint az államok gyakorlatában is megfigyelhető. 2022. július 28-án az ENSZ Közgyűlése által elfogadott határozat is alapvető emberi jognak minősítette. Kutatásom során vizsgáltam, hogy az egészséges környezethez való jog kapcsán megvan-e az az *opinio juris* az állami gyakorlatban, ami szükséges egy norma *jus cogens*ként történő elismeréséhez.

Kutatásom kiindulópontját az ENSZ keretében készült jelentések és határozatok jelentették.⁵ 2015-ben a Nemzetközi Jogi Bizottság felvette hosszútávú munkaprogramjába a *jus cogens* vizsgálatát, Dire Tladi személyében külön riportórt bízta meg a munkával, amely során öt jelentés készült. 2022-ben a Nemzetközi Jogi Bizottság elfogadott egy jelentéstervezet a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályairól,⁶ amelyet közgyűlési határozat is elfogadott.⁷ Az elkészült munkák természetesen számos kritikát kaptak, de összességében

³ A dolgozat elkészítéséhez szöveget, képet, ábrát, valamint grafikát generáló mesterséges intelligencia alapú rendszer használata nem volt indokolt, így mellőztem.

⁴ CSAPÓ ZSUZSANNA: „[...] és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni.” Az 1969. évi bécsi egyezmény és a *jus cogens* módosíthatósága. *Állam-és Jogtudomány*. 2020/1. 25–43. [CSAPÓ, 2020].

⁵ Részletesen lásd: *Peremptory norms of general international law (Jus cogens)*. International Law Commission. 2024. július 5. https://legal.un.org/ilc/guide/1_14.shtml (2024. november 15). [*Peremptory norms*, 2024].

⁶ *Draft conclusions on identification and legal consequences of peremptory norms of general international law (jus cogens)*. International Law Commission, UN, 2022. <https://n9.cl/3jows> (2024. november 15).

⁷ *Resolution adopted by the General Assembly on 7 December 2023 – Peremptory norms of general international law (jus cogens.)* General Assembly, A/RES/78/109. (LXXIX) 2023.

pozitívan reagáltak rá az államok,⁸ ezért kutatásom során jelentős mértékben támaszkodtam rá. Munkám során továbbá igyekeztem áttekinteni a releváns szakirodalmat, nemzetközi szervezetek, valamint nemzetközi bírói fórumok határozatait. Az egészséges környezethez való jog számos bírói döntésben megjelenik, így dolgozatomban a teljesség igénye nélkül mutatom be az általam relevánsnak ítélt döntéseket. Továbbá kutatási célkitűzésem miatt szükséges volt az egészséges környezethez való jogot elfogadó közgyűlési határozathoz fűzött állami gyakorlat rövid elemzése is.

III. IMPERATÍV NORMA A NEMZETKÖZI JOGBAN

III.1. Történeti áttekintés

A nemzetközi jogban *jus cogens* normának minősül a feltétlen alkalmazást igénylő, azaz az imperatív norma. E normák többségének kialakulása és elfogadása a második világháború utáni időszakra tehető, a jogtudomány is ezt követően fogadta el létezésüket. Egyes álláspontok szerint korábban az államok korlátlan szerződéskötési szabadsága volt meghatározó, 1945 előtt ugyanis a nemzetközi jog természetéből adódóan nem volt *jus cogens* norma.⁹ Az államok szuverenitásukból adódóan szabadon alakíthatták egymáshoz fűződő viszonyukat.¹⁰ Érdeemes azonban megjegyezni – Alfred von Verdross 1937-es tanulmányát idézve –, hogy „*egyetlen igazságszolgáltatási rend sem engedhet meg olyan szerződéseket a jogalanyok között, amelyek nyilvánvalóan ellentétesek egy adott közösség etikájával*”.¹¹ Az imperatív norma azon az elképzelésen alapul, hogy léteznek a nemzetközi közösség jelentős többsége, vagy akár egésze által elfogadott szabályok, amelyek az állami szuverenitás és szerződéskötés korlátjaként jelentkeznek.¹²

A második világháborút követő időszakban a feltétlen alkalmazást igénylő szabályokkal kapcsolatos legjelentősebb fejlemény az 1969. évi Bécsi Egyezmény elfogadása és az ezt megelőző bizottsági munka volt. Az Egyezmény elfogadása óta, valószínűleg annak köszönhetően, a *jus cogens*-re való hivatkozások száma a sokszorosára nőtt. A feltétlen alkalmazást igénylő normák kérdése megjelent a Nemzetközi Bíróság ítéleteiben és tanácsadói

⁸ Az államok részletes reakcióit és kommentárját lásd az egyes jelentésekben és a *Peremptory norms*, 2024. Comments by government címnél.

⁹ Nagy Károly Buza Lászlótól idéz. NAGY KÁROLY: *Nemzetközi jog*. Püski Kiadó. Budapest, 1999. 27. [NAGY, 1999.]

¹⁰ NAGY 1999, 28.

¹¹ VERDROSS, ALFRED VON: Forbidden Treaties in International Law: Comments on Professor Garner's Report on The Law of Treaties. *The American Journal of International Law*, 1937/4. 571–577. 573. [VERDROSS, 1937.]

¹² UKAJ-ELSHANI, VALEZA: Historical Overview of Jus Cogens Norms, Their Applicability by International Courts and Necessity for Unification. *Socrates*, 2019/3. 68–82. 70. 70.

véleményeiben,¹³ főként *ad hoc* nemzetközi választottbíróági ítéletekben, nemzetközi büntetőbíróóságok ítéleteiben (különösen a Jugoszlávia-törvényszék [továbbiakban: ICTY]¹⁴ ítéleteiben), az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának általános észrevételeiben, valamint egyes regionális bíróságok, például Európai Bírósága, az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság ítéleteiben és tanácsadói véleményeiben.¹⁵ Az államok gyakran akkor sem tagadták létezését, amikor egyébként érdekükben állhatott volna.¹⁶ Álláspontom szerint e megjelenési formák mind a *jus cogens* normák létezését és elfogadását támasztják alá.

III.2. Problémák a Bécsi Egyezmény 53. cikkével

A Bécsi Egyezmény nem határozza meg, hogy az államoknak pontosan hol, illetve milyen formában kell e normákat elfogadniuk, imperatív normának ugyanis kizárólag az minősülhet, amit a nemzetközi közösség akként fogadott el. Az Egyezmény azt sem rögzíti, hogy a nemzetközi közösség mely szabályokat ismeri el *jus cogens* normának, a hozzá kapcsolódó kommentárból azonban kiderül, hogy ez a kodifikáció során tudatos döntés volt. A szerződést megfogalmazók azért mellőzték bármely imperatív norma megjelölését, mert tartottak az államok reakciójától, emellett el akarták kerülni azt a látszatot, amely arra utalt volna, hogy csak a példaként megjelölt szabályok léteznek *jus cogens*ként.¹⁷ Így inkább elsősorban – de nem kizárólagosan – a Nemzetközi Bíróság gyakorlatára és a jogtudományra hagyták e normák azonosítását.¹⁸ A Bécsi Egyezmény 66. cikke szerint, ha két állam között vita merül fel, hogy valamely norma *jus cogens* természetű-e, bármelyik fél „*a vita eldöntése céljából a Nemzetközi Bírósághoz fordulhat, amennyiben a felek nem állapodtak meg kölcsönösen abban, hogy a vitát választottbíráskodásra bocsátják*”.¹⁹

¹³ Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain), Judgement, I.C.J Reports 1964. Questions relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v. Senegal), Judgement, I.C.J Reports 2012.

East Timor (Portugal v. Australia) Judgement, I.C.J Reports 1995.

Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) Judgement, I.C.J Reports 1984.

¹⁴ A volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi bűncselekményeket vizsgáló büntetőtörvényszék, angolul: International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.

¹⁵ MIK, CEZARY: Jus Cogens in Contemporary International Law. In: CZAPLIŃSKI, WŁADYSŁAW et. al (szerk.): *Polish Yearbook of International Law 2013*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warsaw, 2014. 27–94. 29. [CEZARY, 2014].

¹⁶ *First report on peremptory norms of general international law (jus cogens)*. International Law Commission. 2016. A/CN.4/693. 474.

¹⁷ CORTEN, OLIVER – KLEIN, PIERRE: *The Vienna Conventions on the Law of The Treaties. Volume II*. Oxford University Press, Oxford 2011. 1228.

¹⁸ KOVÁCS PÉTER: *A nemzetközi jog fejlesztésének lehetőségei és korlátai a nemzetközi bíróságok joggyakorlatában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar. Budapest, 2010. 112. [KOVÁCS, 2010].

¹⁹ KOVÁCS PÉTER: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest. 2016. 137.

A rendelkezésből kitűnik, hogy a *jus cogens* normával kapcsolatban felmerült vita eldöntése nem tartozik a Nemzetközi Bíróság kizárólagos hatáskörébe. Kétségtelen, hogy a Bíróság több esetben hivatkozott a legáltalánosabban elfogadott imperatív normák *jus cogens* jellegére. Érdekes azonban megjegyezni, hogy ítéleteiben a *jus cogens* használata helyett gyakran az *erga omnes* kifejezés, vagy egyéb homályosabb megfogalmazás szerepel. Kovács Péter álláspontja szerint minden *jus cogens* norma *erga omnes* jellegű, de nem biztos, hogy minden *erga omnes* norma egyébként *jus cogens* norma.²⁰ A Nemzetközi Jogi Bizottság jelentésében is osztja azt a nézetet, amely szerint a *jus cogens* és *erga omnes* különböző fogalmak, de szorosan kapcsolódnak egymáshoz.²¹

Az imperatív normák feltétlen érvényesülését tanúsítja a Bécsi Egyezmény 53. cikkének azon rendelkezése, amely a szerződés semmisségét írja elő, ha az megkötésének időpontjában valamely *jus cogens* normába ütközik. A nemzetközi jog szabályrendszere alapvetően diszpozitív jellegű (*jus dispositivum*), tartalma szabadon megváltoztatható vagy felcserélhető a *lex posterior derogat legi priori* rendezőelv alapján.²² A Bécsi Egyezmény vonatkozó rendelkezése azonban felülírja az államok korlátlan szerződéskötési szabadságát, ugyanis a szerződés nem lesz érvényes és alkalmas joghatás kiváltására annak ellenére sem, hogy az államok bilaterális, vagy multilaterális kapcsolataikban alkalmazni kívánják.²³ Továbbá a Nemzetközi Jogi Bizottság álláspontja szerint egyik állam sem vonhatja ki magát a *jus cogens* norma alól, tehát imperatív norma esetén nem beszélhetünk *persistent objector* államról, tekintettel arra, hogy ez ellentmondana az imperatív norma univerzalitásának.²⁴

III.3. A *jus cogens* kialakulása és elfogadása, avagy mitől lesz egy norma imperatív?

A Bécsi Egyezmény releváns rendelkezése két fogalmi elemet tartalmaz a *jus cogens* azonosítására. Egyrészt, a kérdéses normának az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályának kell lennie, másrészt az államok nemzetközi közösségének mint egésznek olyannak kell elfogadnia és elismernie, mint amelytől nem lehet eltérni és amelyet csak a

²⁰ KOVÁCS, 2010. 116.

²¹ PELLET, ALAIN: Conclusions. In: TOMUSCHAT, CHRISTIAN – THOUVENIN, JEAN-MARC (szerk.): *The Fundamental Rules of the International Legal Order: Jus Cogens and Obligations Erga Omnes*. Martinus Nijhoff, Leiden, 2005. 417–424. 418.

²² CEZARY, 2014. 27.

²³ KENDE TAMÁS – NAGY BOLDIZSÁR – SONNEVEND PÁL – VALKI LÁSZLÓ (szerk.): *Nemzetközi jog*. Wolters Kluwer Hungary, Budapest. 2018. 218. [KENDE et al, 2018.]

²⁴ Idézi CSAPÓ, 2020. 32. Ld. még: CRIDDLE, EVAN J. – FOX-DECENT, EVAN: A fiduciary theory of jus cogens. *Yale Journal of International Law*, vol. 34. 2009. 331–388. 340.

nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni.²⁵ E két kritériumot azonban egymással összhangban kell értelmezni.

Kérdés, hogy milyen forrásból származhat általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabálya. Dire Tladi az „általános” kifejezés alatt a norma alkalmazhatósági körére utal.²⁶ González Napolitano rámutat, hogy az általános szabályok azok, amelyek az egész vagy legalábbis majdnem az egész nemzetközi közösséget kötelezik, függetlenül attól, hogy a kötelezett alanyok részt vettek-e a norma kidolgozási folyamatában vagy sem.²⁷ Az imperatív norma forrásával, vagyis a *jus cogens* norma alapját képező jogforrással kapcsolatban ellentétes álláspontok jelennek meg.

A Nemzetközi Bíróság Statútumának 38. cikkében rögzített valódi jogforrások közül, azaz a nemzetközi szerződések, a nemzetközi szokásjog és az általános jogelvek közül egyes szerzők szerint mindhárom alapját képezheti egy imperatív normának. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a nemzetközi szerződések, mint *jus cogens* normát létrehozó normák helyzete vitatott. A *jus cogens* normával foglalkozó második jelentés konklúziója szerint önmagában a nemzetközi szerződések nem hoznak létre *jus cogens* normát, hanem a már létezők azonosításában segítenek.²⁸ A 2017-es Yearbookban megfigyelhető, hogy egyes államok kétségbe vonták a rapportőr és a Nemzetközi Jogi Bizottság e megállapítását.²⁹ Ezért, valamint a kidolgozandó kritériumrendszer miatt álláspontom szerint érdemes kitérni a nemzetközi szerződések, mint *jus cogens* normát létesítő jogforrások helyzetére.

Ha elfogadnánk a Nemzetközi Jogi Bizottság álláspontját, akkor valamennyi, már általánosan elfogadott *jus cogens* norma vonatkozásában a szokásjogi megjelenést kellene elsőként vizsgálni. Az erőszak tilalma az ENSZ Alapokmányban jelenik meg, vagyis nemzetközi szerződésben, ugyanakkor nem elhanyagolható az ezt megelőző fejlődése sem. A rabszolgaság tilalmával, vagy akár a népirtás tilalmával kapcsolatban is problémaként merülhetne fel annak bizonyítása, hogy szokásjogi szabályként vagy pedig nemzetközi szerződésben megjelenő tilalomként létezett-e előbb. Álláspontom szerint a *jus cogens* normák vonatkozásában elsődlegesen nem a megjelenési forma a döntő, hanem az államok, mint a nemzetközi közösség által történő elismerés. Ennek megjelenési formája lehet nemzetközi szerződés, a *jus cogens* normák azonosítása szempontjából azonban nem szükséges annak

²⁵ DE WET, ERIKA: *Jus cogens and obligations erga omnes*. In: SHELTON, DINAH (ed.): *The Oxford Handbook of International Human Rights Law*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 541–561. 542.

²⁶ *Second report* 2017. 21.

²⁷ PEDRO, LORENZO: The protection of the environment as an imperative norm of international law (*ius cogens*). *Revista de derecho de la Universidad de Montevideo*. 2020/37. 41–69. 43. [LORENZO, 2020.]

²⁸ Lásd részletesen: *Second report* 2017.

²⁹ *Yearbook of The International Law Commission* 2017. <https://n9.cl/b112yx> (2024. november 15). 138.

el döntése, hogy korábban szokásjogként elfogadott volt-e az adott szabály. Elismerem ugyanakkor, hogy egy bilaterális nemzetközi szerződés önmagában nem hozhat létre *jus cogens* normát, hiszen hiányzik az imperatív norma mögött álló univerzalitás, illetve az államok mint a nemzetközi közösség egésze általi elfogadás. Továbbá azt sem lehet generálisan kijelenteni, hogy egy multilaterális, regionális vagy éppen univerzális nemzetközi egyezmény *jus cogens* normát hozna létre, figyelembe véve, hogy ENSZ Alapokmány – univerzalitása ellenére – sem minősül teljes egészében *jus cogens* normának.

Általánosságban elmondható, hogy több szerző a nemzetközi szokásjogot tekinti a *jus cogens* normák leggyakoribb alapjának, a kettő közötti szoros kapcsolat az államok Közgyűlés előtt tett nyilatkozataiból, valamint nemzetközi és nemzeti bírósági döntésekből is kitűnik.³⁰ A Nemzetközi Bíróság a *Belgium kontra Szenegál* ügyben³¹ a kínzás tilalmának szokásjogi, nem pedig a szerződéses státuszára alapozta a norma *jus cogens* jellegét. Az ICTY a *Prosecutor v. Tolimir* ügyben³² elismerte a népiirtás tilalmának egyezményes megjelenését, azonban a Bíróság a nemzetközi szokásjog szabálya alapján határozta meg *jus cogens*ként.

Elvben nemzetközi szervezetek határozataiból is származhat imperatív norma, azonban itt problémaként jelenik meg az általános nemzetközi jog szabályakénti azonosítás.³³ Komoly kétség merül fel ate tekintetben, hogy az alapvetően *soft law* jellegű határozatok imperatív normát hoznának létre. Az Egyesült Államok képviselője hangsúlyozta, az azonnali nyilatkozatok és a papíralapú határozatok nem hoznak létre nemzetközi szokásjogot, és még kevésbé adnak neki imperatív jelleget.³⁴ A nemzetközi szervezetek határozatai legtöbb esetben nem kötelezőek, így önmagukban ezek a határozatok álláspontom szerint nem hoznak létre *jus cogens* normát. Természetesen azonosításukban segíthetnek, kiváltképp akkor, ha a nemzetközi szervezetek által elfogadott határozatok tartalma később nemzetközi szerződésben is megjelenik, ahogy ez történt a népek önrendelkezési joga vonatkozásában. Érdeemes megjegyezni, hogy az egészséges környezethez való jog vonatkozásában ez fordítva történt, ugyanis az ENSZ Közgyűlése jóval e jog szerződéses és bírósági megjelenését követően ismerte el határozatában emberi jogként.

Álláspontom szerint a második kritérium, vagyis az államok mint a nemzetközi közösség egésze által történő elismerés jelentősebb szerepet játszik az imperatív normák azonosításában,

³⁰ Ld. részletesen *Second report*, 2017. 156.

³¹ *Questions Relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v. Senegal)*. Judgements, I.C.J. Reports 2012

³² *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Prosecutor v. Tolimir*. Judgment, 2012.

³³ KENDE et al, 2018. 164.

³⁴ DANILENKO, GENNADY M.: International Jus Cogens: Issues of Law-Making. *European Journal of international Law*. 1991/2 42-65. 62. [DANILENKO, 1991.]

mivel ez adja a *jus cogens* normák lényegi elemét. Alapvetően lényegtelen, hogy egyébként milyen forrásból származik az adott szabály, ha az államok feltétlen alkalmazást igénylő szabályként ismerik el. A Bécsi Egyezmény nem rögzíti, hogy ennek az elfogadásnak hol és milyen formában kell megtörténnie, így a Nemzetközi Jogi Bizottság jelentései kiemelten foglalkoztak a kérdéssel. Az állami gyakorlat, nemzetközi és nemzeti bíróságok, valamint a szakirodalom hosszas elemzését követően felsorolta azokat a forrásokat, amelyek bizonyítékként szolgálhatnak az imperatív normaként történő elismerésre.

A *jus cogens* normák bizonyítására szolgálhatnak a nemzetközi szerződések, nemzetközi szervezetek által elfogadott határozatok, az államok nevében tett nyilvános nyilatkozatok, diplomáciai levelezés, nemzeti és nemzetközi bíróságok határozatai. Ezeket kiegészítő jelleggel alátámasztani hivatottak a Nemzetközi Jogi Bizottság, valamint különböző szakértői testületek és jogtudományi munkák.³⁵ Segítséget jelent, ha a vizsgált anyagok valamelyikében explicit megjelenik a *jus cogens*ként történő hivatkozás, valamint ha kitűnik belőle az államok közösségének elismerése és elfogadása. Megfigyelhető, hogy az államok általában egészen addig vonakodnak kategorikusan nyilatkozni egy norma imperatív jellegéről, amíg egy nemzetközi szerv el nem ismeri annak. Miután egy nemzetközi szerv – tipikusan a Nemzetközi Bíróság – kimondta egy norma imperatív jellegét, bátrabban hivatkoznak a normára *jus cogens*ként.³⁶

Jus cogens norma elismerését alátámasztó szignifikáns megjelenési formának tekinthetjük valamely nemzetközi bírói fórum általi elismerést. Nem állítom, hogy ez elengedhetetlen feltétele lenne egy norma *jus cogens*ként történő azonosításának, hiszen ez ellentmondana az államok mint a nemzetközi közösség egésze által történő elismerésnek. Ugyanakkor, ha egy nemzetközi bírói fórum explicit elismeri egy adott norma *jus cogens* létét, a határozat később hivatkozási alapként szolgál az államok számára, az államok által tett nyilatkozatok pedig szintén a *jus cogens* normák azonosításában játszanak szerepet. Ha egy állam, vagy esetleg több állam nem ért egyet a nemzetközi bírói fórum döntésével – mivel adott esetben rá nézve kedvezőtlen döntés született – akkor ellenző véleményének hangot ad. Ha pedig több állam nem tekinti a nemzetközi bírói fórum által *jus cogens*nek kimondott normát imperatív normának, szintén kifejezik ellenvéleményüket, így nem teljesül az imperatív normának az államok általi elfogadás kritériuma. Megjegyzem, az általánosan elfogadott *jus cogens* normák vonatkozásában nem beszélhetünk *persistent objector* államról, így egy állam sem tudja magát kivonni a norma hatálya alól.

³⁵ *Second report*, 2017. 167.

³⁶ LORENZO, 2020. 48.

Összegezve, a nemzetközi bírói fórumok döntései hatással vannak az államok nyilatkozataira, ezért szignifikáns szerepet töltenek be a *jus cogens* azonosításában. Természetesen a regionális emberi jogi bíróságok területi hatálya korlátozott, így például az Emberi Jogok Európai Bírósága által esetlegesen kimondott *jus cogens* normák érvényesítése a nem részes államokban nehéz lenne. Bár megjegyzem, nem tartom valószínűnek, hogy egy regionális emberi jogi bíróság explicit kimondaná az egészséges környezethez való jog, vagy akár más jog imperatív jellegét, éppen a fentebb említett korlátozottság miatt. Ugyanakkor a Nemzetközi Bíróság kijelentése álláspontom szerint merőben más eredménnyel járna. Éppen ezért érdemes figyelemmel kíséni azt az ENSZ Közgyűlése által kezdeményezett, jelenleg a Nemzetközi Bíróság előtt folyamatban lévő tanácsadó véleményezési eljárást, amely az államok klímaváltozással összefüggő kötelezettségeire irányul.³⁷ Álláspontom szerint a Nemzetközi Bíróság határozata előremutató lesz, ugyanakkor nem tartom valószínűnek az egészséges környezethez való jog *jus cogens* normaként történő explicit elismerését.

A Bécsi Egyezmény csupán meghatározza, hogy milyen szabályok tekintendők imperatív normának, de annak tételes felsorolását – a kodifikátorok fentebb írt érveinek megfelelően – mellőzi. Valójában egyetlen kötelező erejű, általánosan elfogadott dokumentum sem tartalmazza a legáltalánosabban elfogadott imperatív normák taxatív felsorolását. A Nemzetközi Jogi Bizottság raportőre által 2019-ben készített jelentés ugyanakkor összegzi a jelenleg, többé kevésbé általánosan elfogadott és elismert normákat.³⁸ Az azonosítást elsődlegesen szintén az állami gyakorlattal, nemzeti és nemzetközi bírói döntésekkel, nemzetközi szervezetek határozataival, az államok nevében tett nyilvános nyilatkozatokkal támasztja alá. Az így meghatározott normák megegyeznek a Nemzetközi Jogi Bizottságnak az államfelelősségről szóló tervezet 26. cikkéhez fűzött kommentárban található normákkal.³⁹

³⁷ Obligations of States in respect of Climate Change, Request for Advisory opinion. General Assembly, A/RES/77/276(LXXVII) Kérdések:

(a) What are the obligations of States under international law to ensure the protection of the climate system and other parts of the environment from anthropogenic emissions of greenhouse gases for States and for present and future generations?

(b) What are the legal consequences under these obligations for States where they, by their acts and omissions, have caused significant harm to the climate system and other parts of the environment, with respect to:

(i) States, including, in particular, small island developing States, which due to their geographical circumstances and level of development, are injured or specially affected by or are particularly vulnerable to the adverse effects of climate change?

(ii) Peoples and individuals of the present and future generations affected by the adverse effects of climate change?

³⁸ Fourth report on peremptory norms of general international law (*jus cogens*) by Dire Tladi, Special Rapporteur. International Law Commission. 2019. A/CN.4/727. [Fourth report, 2019.] 26. Megállapításai az állami gyakorlattal, nemzeti és nemzetközi bírói döntésekkel, nemzetközi szervezetek határozataival támasztja alá. Részletesen lásd a hivatkozott dokumentumban.

³⁹ Yearbook of The International Law Commission 2021. <https://n9.cl/gauln> (2024. november 15). 85.

Fontos azonban rögzíteni, hogy e lista nem taxatív. A jelentés szemléltetésként hozza e normákat és rögzíti, hogy nem kizárt további imperatív normák létezése. Ezek szerint a legáltalánosabban elfogadott *jus cogens* normák az erőszak tilalma, amelyet az ENSZ Alapokmány is rögzít, a népirtás tilalma, az apartheid és a faji megkülönböztetés tilalma, a rabszolgaság tilalma, az emberiség elleni bűncselekmények tilalma, egyes alapvető emberi jogok, valamint a népek önrendelkezési joga.⁴⁰

Érdemes kitérni a Nemzetközi Bíróság 2024. július 19-én közzétett tanácsadó véleményére, amelyben a Bíróság a népek önrendelkezési jogát *jus cogens* normának tekinti.⁴¹ A Nemzetközi Jogi Bizottság által kidolgozott kétlépcsős azonosítás a tanácsadó véleményben nem jelenik meg.⁴² A határozat foglalkozik az első lépcsővel, vagyis a népek önrendelkezési jogának az általános nemzetközi jog szabályakénti megjelenésével, azonban az államok elismerését már nem részletezi. Tladi párhuzamos véleményében igyekszik e „hiányosságot” orvosolni, ugyanis álláspontja szerint csak nyolc állam nem ismeri el e jogot imperatív normaként.⁴³ Természetesen a Nemzetközi Bíróság nincs kötve a jelentésben rögzített azonosítási szempontokhoz, azonban érdekesnek tartom, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság által kidolgozott és elfogadott, majd a Közgyűlés által is jóváhagyott szempontrendszer egyelőre nem honosodott meg a Bíróság gyakorlatában.

Egyet tudok érteni a Nemzetközi Jogi Bizottság által megalkotott és az ENSZ Közgyűlése által elfogadott szempontrendszerrel, ezért álláspontom szerint az egészséges környezethez való jog, valamint más normák vonatkozásában is e megjelenési formákat szükséges megvizsgálni. Ugyanakkor a jelentések homályban hagyják, hogy mi az a pont, amitől kezdődően egy széleskörben, akár univerzálisan elfogadott, az állami gyakorlatban rendszeresen megjelenő normáról már ténylegesen *jus cogens* normaként beszélhetünk.

A Nemzetközi Jogi Bizottság Bécsi Egyezményhez fűzött kommentárából kiderül, nincs olyan egyértelmű kritérium, amely alapján az általános nemzetközi jog szabályát a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályának lehetne minősíteni. Kifejtette továbbá, hogy nem a szabály megjelenési formája, hanem tartalmának sajátos jellege adhatja meg a *jus cogens*

⁴⁰ *Fourth report*, 2019. 26.

⁴¹ Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, Advisory Opinion, I.C. J. Reports 2024.

⁴² DENG, HUA: *Reflections on the Identification of Jus Cogens by the ICJ in the Advisory Opinion on the Legality of Israel's Occupation of Palestinian Territories: Taking into Account the ILC Draft Conclusions on Jus Cogens*. Blog of the European Journal of International Law. Forrás: <https://n9.cl/fnty5> (Letöltve: 2024. december 3.)

⁴³ Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem. Advisory Opinion, I.C. J. Reports 2024. Tire Dladi különvéleményének 25. pontja szerint ez az 5 állam: Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Észtország, Izrael, Marokkó. E következtetését a Nemzetközi Jogi Bizottság *jus cogens*ről szóló jelentéséhez érkezett állami véleményekből vonja le.

jelleget.⁴⁴ Hasonló álláspontom van Lamm Vanda, aki megjegyzi, hogy egy adott rendelkezés vonatkozásában nem a formát, hanem a védett jogi tárgyat kell vizsgálni, tekintettel arra, hogy ez adhat egy szabálynak *jus cogens* jelleget.⁴⁵ A kodifikáció során problémaként merült fel az államok mint a nemzetközi közösség egésze általi elismerés. Több állam hangsúlyozta a *jus cogens* normák univerzális elfogadásának szükségességét. Egyes államok szerint akkor beszélhetünk *jus cogens* normáról, ha valamennyi fő jogrendszerhez tartozó állam jelentős egyetértése fennáll.⁴⁶ A kodifikátorok később az Egyesült Államok álláspontját vették alapul, amely szerint egy norma imperatív jellegének elismerése legalább azt követeli meg, hogy a nemzetközi közösség bármely lényeges eleme ne legyen ellenvéleményben.⁴⁷

Nagy Károly álláspontja szerint az államok kétharmada képes feltétlen érvényesülő normát létrehozni, tehát egy norma akkor is imperatív, ha nem minden állam fogadja el. Meggyőződését a Nemzetközi Bíróság 1949. évi tanácsadó véleményére alapozza, amelyben a bíróság hangsúlyozta, hogy az ENSZ Alapokmányát elfogadó 50 állam mint a nemzetközi közösség igen nagy többsége, az akkor létező államoknak éppen a 70 százalékát jelentette.⁴⁸ Bruhács János hasonló állásponton van. Ahhoz, hogy egy szabály *jus cogens* normának minősüljön, a nemzetközi közösségnek azt ilyennek kell elismernie. A homályos megfogalmazás ellenére, ez nem követeli meg valamennyi állam egyetértését, elegendő, ha az államok jelentős többsége elfogadja.⁴⁹ Azonban, ha elfogadjuk Nagy Károly álláspontját, az ENSZ jelenlegi 193 tagállamának kétharmada, azaz 129 tagállam képes lenne *jus cogens* normát elfogadni. Ez ugyanakkor ellentmondana az imperatív norma univerzalitásának. Egyet tudok érteni azzal az állásponttal, hogy az imperatív norma elfogadásához nem szükséges valamennyi állam egyetértése. Valószínűleg nem beszélhetnénk egyetlen elfogadott *jus cogens* normáról sem, ha az államok minimális kisebbsége megakadályozhatná a nemzetközi közösség jelentős többségét egy imperatív norma elismerésében. Ugyanakkor 193 államot alapul véve nem tartom reálisnak, hogy 64 állam beleegyezése nélkül feltétlen alkalmazást igénylő szabályt lehetne elfogadni.

Az általam vizsgált szakirodalomban és bírósági döntésekben nem határoztak meg egy olyan konkrét pillanatot, amikortól kezdődően egy norma imperativitásáról beszélhetünk. Álláspontom szerint ahhoz, hogy egy norma *jus cogens*nek minősüljön, szükséges az állami

⁴⁴ *Yearbook of The International Law Commission* 1966. Volume II. <https://n9.cl/hsx2i> (2024. december 9.)247.-248.

⁴⁵ LAMM VANDA: Adalékok a Rule of Law érvényesüléséről a nemzetközi jogban. *Jog-Állam-Politika*, 2009/2. 3–33. 9.

⁴⁶ DANILENKO, 1991. 52.

⁴⁷ DANILENKO, 1991. 53.

⁴⁸ NAGY, 1999. 29.

⁴⁹ BRUHÁCS JÁNOS: *Nemzetközi jog I. Általános rész*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 2008. 143.

gyakorlatba történő beágyazódása. Tehát az államoknak *jus cogens*ként kell hivatkozniuk a normára, ha ugyanis a hivatkozás ellenére sem nyilvánul meg a többi állam a *jus cogens*szel összefüggésben, akkor úgy lehet tekinteni, hogy ekként ismerik el. Ha nem tekintik annak, akkor tiltakozásukat fejezik ki és elegendő állam tiltakozása már megakadályozza a norma imperatívává válását. Az állami magatartás azonosításához az ENSZ Közgyűlése előtt tett nyilatkozatok jelenthetnek kiindulópontot. Ezért szükséges megvizsgálni, hogy az egészséges környezethez való jogot elismerő közgyűlési határozat elfogadására milyen körülmények között került sor.

Összegezve, a *jus cogens* kialakulásához kapcsolódóan időbeli követelményt állítani, hasonlóan a szokásjoghoz, nem lehetséges. A *jus cogens* normák elfogadását nem kapcsolhatjuk valamely nemzetközi bírói fórum, vagy szerv elismeréséhez, tekintettel arra, hogy a Bécsi Egyezmény 53. cikke az államok, mint a nemzetközi közösség egésze általi elfogadásról rendelkezik, nem pedig a Nemzetközi Bíróság, vagy más szerv általi elfogadásról. *Jus cogens* normáról akkortól beszélhetünk, amikortól kezdődően az az állami gyakorlatban meghonosodott. Ennek megjelenési formái többek között az államok Közgyűlés előtt tett nyilatkozatai, nemzetközi szerződések és ahhoz fűzött megjegyzések, valamint a nemzetközi bírói fórumok előtti megnyilvánulásai. E megjelenési formákat kell vizsgálni annak eldöntéséhez, hogy az egészséges környezethez való jog *jus cogens* normának tekinthető-e.

IV. AZ EGÉSZSÉGES KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG

Az egészséges környezethez való jog esetleges *jus cogens* jellegét több szempontból kell elemezni. A korábbi fejezetben kifejtett, *jus cognens* normák azonosítását szolgáló források közül elsődlegesen azokat a nemzetközi egyezményeket, nemzetközi emberi jogi bírói döntéseket vizsgáltam, amelyekben megjelenik az egészséges környezethez való jog, valamint megjelenhet a nemzetközi közösség elfogadása. Elsőként azonosítani szükséges az egészséges környezethez való jog, mint emberi jog koncepcióját és tartalmi elemeit.

IV.1. Az egészséges környezethez való jog fejlődése

Már 1962-ben megjelent az első olyan írásbeli javaslat, amely szerint az egészséges környezethez való jognak emberi jognak kellene lennie.⁵⁰ 1972-ben a stockholmi konferencián fogadták el a *soft law* jellegű, az emberi környezet védelméről szóló Stockholmi

⁵⁰ CARSON, RACHEL: *Silent Spring*. Houghton Mifflin, Boston 1962. 12–13.

Nyilatkozatot.⁵¹ Ez az egyezmény ismerte el az emberi jogok és a környezetvédelem közötti szoros kapcsolatot és rögzítette az ember megfelelő minőségű környezethez való jogát.⁵² E kapcsolat felismerése a későbbiekben is meghatározó, kutatási témám szempontjából kiemelt jelentőséggel bír. A Nyilatkozat nem deklarálta explicit az egészséges környezethez való jogot, ugyanakkor az első alapelve közvetetten rendelkezik róla.⁵³

A környezet és az emberi jogok védelme a természetes személyeknek alapvető fontosságú, hiszen jobb életfeltételeket és életkörülményeket biztosítanak.⁵⁴ Az ENSZ, valamint szervei a nemzetközi emberi jogi egyezményeken és különböző nyilatkozatokon keresztül évtizedek óta szorgalmazzák az emberi jogok zöldítését. E gondolat alapja, hogy számos emberi jog, mint például az élethez, a magánélethez, az egészséghez, a vízhez és a tulajdonhoz való jog valójában az egészséges környezettől függ.⁵⁵ Továbbá a megfelelő környezet számos emberi jog gyakorlásához szükséges, valamint az eljárásjogi vetületű emberi jogok gyakorlása – különösen az információhoz való jog, a nyilvánosság és a hatékony közigazgatási és bírósági eljárásokhoz való hozzáférés – elengedhetetlen az effektív környezetvédelemhez.⁵⁶

Hermann Veronika tanulmánya az emberi jogok és a környezeti jogok közötti kapcsolatot leíró nézeteket két fő irányzat köré csoportosítja. Az egészséges környezethez való joghoz kapcsolódó elméleteket egy skálán kell elképzelni, amelynek két végén az antropocentrikus és az ököcentrikus megközelítés áll. Az egészséges környezethez való jog klasszikus felfogásának az antropocentrikus megközelítést tekinthetjük. E megközelítés a polgári és politikai jogokon keresztül véd meghatározott környezeti jogokat, anélkül azonban, hogy a környezethez való jogot alanyi jogként ismerné el. Az ököcentrikus megközelítés ezzel szemben kollektív jogként ismeri el az egészséges környezethez való jogot, sőt a megfelelő környezetre az emberi jogok védelmének előfeltételeként tekint.⁵⁷ Más megfogalmazásban, az egyik irányzat a környezetet előfeltételnek tekinti az emberi jogok érvényesítéséhez, a másik pedig az emberi jogokat a környezeti, illetve a környezetvédelemmel kapcsolatos eredmények elérésének eszközeként.⁵⁸

⁵¹ HALVORSSSEN, ANITA.: The origin and development of international environmental law. In: SHAWKAT, ALAM et. al (szerk.): *Routledge Handbook of International Environmental Law*. Routledge, New York 2013. 32.

⁵² REGÖS FRANCISKA: A nemzetközi környezetvédelmi jog fejlődésének főbb állomásai. *Iustum Aequum Salutare*, 2021/2. 307–320. 314. [REGÖS, 2021]

⁵³ *Report of The United Nations Conference on The Human Environment* Stockholm, A/CONF.48/14/Rev.1, 5–16 June 1972. UN, New York 1973. 10.

⁵⁴ HERMANN VERONIKA: Az egészséges környezethez való jog elméleti megközelítésben. *Pro Futuro* 2016/2. 24–38. 25. [HERMANN, 2016].

⁵⁵ CHALABI, AZADEH: A New Theoretical Model of the Right to Environment and its Practical Advantages. *Human Rights Law Review*, 2023/4. 1–19. 3.

⁵⁶ ZAMFIR, IONEL: *A universal right to a healthy environment*. European Parliament, 2021. 2. [ZAMFIR, 2021].

⁵⁷ HERMANN, 2016. 26–27.

⁵⁸ BRATSPIES, REBECCA: Do We Need A Human Right to a Healthy Environment? *Santa Clara Journal Of International Law* 2015/1. 31–69. 51.

Összességében megállapítható, hogy az egészséges környezethez való jog azokat az igényeket védi, amelyek az emberi élet fenntartásához szükségesek.⁵⁹

Az egészséges környezethez való jog vonatkozásában szükséges néhány gondolatot írni a környezet fogalmáról. Anélkül, hogy részletes etimológiai és filozófiai elemzésekbe bocsátkoznánk, fontos általános meghatározást adni e fogalomnak. Alapvetően megállapítható, hogy a környezet többet jelent, mint az ökoszisztéma. A környezet jóval tágabb fogalom, mivel magába foglalja az ökoszisztémát és mindent, ami ehhez kapcsolódik. E definíció jelenti az egyének életmódját és azt a szociokulturális közeget, amelyben léteznek.⁶⁰

2021 októberében az Emberi Jogi Tanács 48/13. számú határozata elismerte az egészséges környezethez való jogot.⁶¹ Igaz, a határozat nem bír kötelező erővel, mégis mérföldkövet jelent az egészséges környezethez való jogot illetően és az emberi jogok védelmében. Ezt követően 2022. július 28-án az ENSZ Közgyűlése határozatot fogadott el, amiben kategorikusan elismerte, hogy mindenkinek joga van az egészséges környezethez.⁶² A határozat deklarálja, hogy az éghajlatváltozás, a természeti erőforrások nem fenntartható felhasználása, a levegő, a föld és a víz szennyezése, a vegyi anyagok és a hulladékok nem megfelelő kezelése, valamint a biológiai sokféleség ebből eredő csökkenése akadályozza e jog gyakorlását. A környezeti károknak pedig közvetlen és közvetett negatív hatásai vannak valamennyi emberi jog tényleges gyakorlására.⁶³ Érdeemes megjegyezni, hogy az ENSZ tagállamok több mint 80 százaléka – 161 állam – igennel szavazott. Csupán 8 állam tartózkodott,⁶⁴ ellenszavazat nem volt.⁶⁵ Végül ötven évvel a Stockholmi Nyilatkozatot követően az ENSZ Közgyűlés kinyilvánította, hogy a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog univerzális emberi jog.

A Közgyűlés által elfogadott határozatok a legtöbb esetben ugyan nem kötelezőek, de nem lehet jelentéktelennek tekinteni őket. A népek önrendelkezési jogának elismerése során is fontos állomás volt a Közgyűlés 1514(XV) számú határozata. *A gyarmati országoknak és népeknek*

⁵⁹ HERMANN, 2016. 31.

⁶⁰ UMUKORO, BROWN – ITURU, OGHENERUKEVWE: Conceptual Challenges to the Recognition and Enforcement of the Right to Clean, Safe and Healthy Environment. *Journal of Environmental Law and Policy*, August 2022. 1–28. 6. [UMUKORO – ITURU, 2022].

⁶¹ *What is the Right to a Healthy Environment? Information Note*. Office of the High Commissioner for Human Rights - United Nations Environment Programme – United Nations Development Programme. UN, 2022. 4. [*What is the Right to a Healthy Environment*, 2022.]

⁶² *The promotion of the human right to a clean, healthy and sustainable environment requires the full implementation of the multilateral environmental agreements under the principles of international environmental law*. Assembly. A/RES/76/300. (LXXVI) 2022.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Fehéroroszország, Kambodzsa, Kína, Etiópia, Irán, Kirgizisztán, Orosz Föderáció, Szíria.

With 161 Votes in Favour; 8 Abstentions, General Assembly Adopts Landmark Resolution Recognizing Clean, Healthy, Sustainable Environment as Human Right. 2022. július 28. Seventy-Sixth Session, 97th Meeting Forrás: <https://n9.cl/n5vek> (Letöltve: 2024. november 30.)

⁶⁵ *What is the Right to a Healthy Environment?* 2022, 7.p.

nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozat alapvető emberi jognak minősítette az önrendelkezési jogot és 1966-ban a két univerzális emberi jogi egyezménybe is belefoglalták.⁶⁶ Az önrendelkezési jog tartalmának univerzális, kötelező egyezményekbe foglalása után nem lehet pusztán politikai elvként tekinteni rá.⁶⁷ Az egészséges környezethez való jog számos nemzetközi egyezményben megjelenik, reprezentativitása, valamint a Közgyűlés által emberi jogként történő elismerése után nem tekinthetjük pusztán politikai deklarációnak.

Érdemes figyelembe venni az emberi jogok védelmét és érvényesítését szolgáló nemzetközi jogi rendszert, amelynek részét képezik a nemzetközi emberi jogi bíróságok is. Az egészséges környezethez való jog emberi jogként történő elismerése új eszközöket biztosíthat az államokkal szemben az egyének számára, valamint pontosan meghatározhatná az államok környezetvédelmi kötelezettségeit.⁶⁸ A határozati formában történő elfogadás szokásjogi szabály bizonyítéka lehet, valamint a már vállalt nemzetközi kötelezettségek értelmezésénél is fontos szerepet játszhat, de kiindulópontját jelentheti egy jövőbeli nemzetközi szerződésnek is. A határozati formában történő elismerést követően az Emberi Jogi Tanácsnak lehetősége van az egészséges környezethez való jog érvényesülését is vizsgálni az Egyetemes Időszakos Felülvizsgálat (*Universal Periodic Review*) keretén belül.⁶⁹ Az egészséges környezethez való jog számos multilaterális egyezményben és nemzeti alkotmányban megjelenik, környezeti aspektusban történő alkalmazásuk és értelmezésük révén más emberi jogok, például az élethez való jog „zöldebbé” vált. Emellett olyan eljárási alapjogok, mint az információhoz való hozzáférés, a nyilvánosság részvétele és az igazságszolgáltatáshoz való jog környezetvédelmi szempontból kiemelten fontossá vált.⁷⁰ Álláspontom szerint ez hatékonyabbá teheti az egészséges környezethez való jog érvényesülését.

IV.2. Az egészséges környezethez való jog tartalma

Az egészséges környezethez való joggal kapcsolatban talán a legnagyobb bizonytalanságot a tartalma adja, ugyanis nincs egy konkrét, kötelező erejű nemzetközi egyezmény, amely pontosan meghatározná tartalmát. A szakirodalom által adott elméleti jelentés szerint ez az ökológiailag kiegyensúlyozott, fenntartható, egészséges, tiszta vagy kielégítő környezethez

⁶⁶ International Covenant on Civil and Political Rights. Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya. 1966. (1976.) UNTS Vol. 999, p. 171. Magyarországon kihirdette: 1976. évi 8. törvényerejű rendelet

⁶⁷ NAGY 1999, 75. p.

⁶⁸ BRATSPIES, 2015. 42.

⁶⁹ KNOX, JOHN H.: Constructing the Human Right to a Healthy Environment. *Annual Review of Law and Social Science*, 2020/1. 79–95. 88. [KNOX, 2020.]

⁷⁰ Uo. 81

való jog, amely lehetővé teszi az emberi lények egészséges életét a Földön.⁷¹ E megfogalmazással alapvetően egyetértek.

Mindenekelőtt szükséges megemlíteni, hogy az egészséges környezethez való jog megjelenése sem egységes. Eltérés mutatkozik a bírói döntésekben, valamint a nemzetközi egyezményekben is, ugyanis több helyen a tiszta, megfelelő, élhető, illetve fenntartható jelzővel illetik e jogot. Az elfogadott közgyűlési határozat is a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot ismeri el emberi jogként. Egyetértek azzal az állásponttal, miszerint az eltérő megnevezés emberi jogi szempontból nem jelentős probléma, ugyanis kutatásom során arra a következtetésre jutottam, hogy az eltérő megnevezés ellenére a megfelelő, tiszta, egészséges és további hasonló jelzővel illetett környezethez való jog tartalma gyakorlatilag azonos.⁷² A később kifejtetteknek megfelelően az egészséges környezethez való jog tartalmi és eljárásjogi elemeket foglal magában, így a hangsúly alapvetően e jogokon van.

Az egészséges környezethez való jog tartalmi bizonytalanságával kapcsolatban két tényezőt érdemes figyelembe venni. Egyes szakirodalmi álláspontok szerint az egészséges környezethez való jog túl homályos ahhoz, hogy megvalósítható jogokat és kötelezettségeket eredményezzen. Az ellenzők szerint e jog homályos, abszolút, felesleges, antropocentrikus, valamint valószínűleg hatástalan.⁷³ Azonban kezdetben számos más emberi jog pontos tartalma is kiforratlan volt, amelyet az idő előrehaladtával különböző bírói döntések, állásfoglalások, esetleg nemzetközi szerződések töltöttek meg tartalommal. Példaként lehet említeni a tisztességes eljáráshoz való jogot, amelynek pontos tartalmát a később kimunkált bírói gyakorlatból ismerhetjük meg.⁷⁴ Nem minősül ugyan emberi jognak, de álláspontom szerint az erőszak tilalma remek példa arra, hogy a tilalom miként konkretizálódott, majd vált egyébként *jus cogens* normává. Az ENSZ Alapokmány 4. cikkében megjelenő tilalommal később két közgyűlési határozat⁷⁵ foglalkozott, amelyek pontosították e tilalom tartalmát.

Az egészséges környezethez való jogot elismerő ENSZ Közgyűlési határozat, valamint a bírósági döntésekben való megjelenése álláspontom szerint e jog kikényszeríthetőséget bizonyítja, ezért hatástalannak semmiképpen nem nevezhető. A nemzeti és nemzetközi bíróságok számos alkalommal foglalkoztak az eléjük került ügyekben környezeti emberi

⁷¹ MLADENOV, MARIJANA – IGOR, SEROTILA: Human rights' approach to environmental protection: Practice of the Human Rights Committee. *International journal of Current Science*. 2022/2. 52–64. 53.

⁷² UMUKORO – ITURU, 7–13.

⁷³ BOYD, DAVID R.: *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*. UBC Press, Vancouver 2011. 122. [BOYD, 2011].

⁷⁴ KNOX, 2020. 87.

⁷⁵ *Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations*. General Assembly, A/RES/2625 (XXV) 1970.; *Definition of Aggression*. General Assembly, A/RES/3314 (XXIX) 1974.

jogokkal és állapították meg egyébként az egészséges környezethez való jog, vagy annak egy-egy tartalmi részelemének sérelmét. Ez alapján megállapítható, hogy az egészséges környezethez való jog elég éles kontúrokkal rendelkezik ahhoz, hogy konkrét jogokat és kötelezettségeket keletkeztessen.

Az egészséges környezethez való jog valóban alapvető fontosságú az emberi jólét szempontjából. E jogról megállapítható, hogy számos egyéb jogot foglal magában, amelyeket anyagi jogi és eljárásjogi szempontból csoportosíthatunk. Az egészséges környezethez való jog az élethez való joghoz kapcsolódik, és részben abból ered, az élethez való jog pedig magában foglalja az élethez szükséges dolgokhoz való hozzáférést.⁷⁶ Ennek megfelelően az egészséges környezethez való jog tartalmi elemei közé tartozik a tiszta levegőhöz, a biztonságos éghajlathoz, ivóvízhez, megfelelő higiéniahoz való hozzáféréshez, a biztonságos és fenntartható módon előállított élelmiszerekhez, valamint a nem mérgező környezethez való jog.⁷⁷

Az egészséges környezethez való jog hatékony érvényesülése érdekében a jogalanyoknak, tisztában kell lenniük azzal, hogy részt vehetnek a környezetvédelmi kérdéseket érintő döntéshozatalban és a számukra sérelmes döntésekkel szemben bírósághoz fordulhatnak.⁷⁸ Az egészséges környezethez való jog eljárásjogi tartalmi elemei közé tartozik az információhoz való hozzáférés, a döntéshozatalban való részvétel joga, valamint az igazságszolgáltatáshoz és a hatékony jogorvoslathoz való jog.⁷⁹ E jogok az Aarhusi Egyezményben is megjelennek, ugyanis ez előírja a nyilvánosság részvételét bizonyos tevékenységek jóváhagyásával kapcsolatos döntésekben, a környezetvédelmi programok és politikák, valamint a kötelező normatív eszközök kidolgozásában.⁸⁰ Kritikaként érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy az egészséges környezethez való jog anyagi jogi elemeit egyetlen kötelező nemzetközi egyezmény sem tartalmazza taxatíván, míg a fentebb említett eljárásjogi elemek az Aarhusi Egyezményben, valamint az Esczúzi Megállapodásban is szerepelnek.⁸¹

Az egészséges környezethez való jog gyűjtőfogalom, amely számos más emberi jogot foglal magában, így esetleges *jus cogens*ként történő elismerése szükségképpen az egyes tartalmi elemek imperatív létét is jelentené. Álláspontom szerint ahhoz, hogy az egészséges

⁷⁶ PRESTON, BRIAN J.: The right to a clean, healthy and sustainable environment: how to make it operational and effective. *Journal of Energy & Natural Resources Law* 2024/1. 27–49. 28. [PRESTON, 2024].

⁷⁷ *What is the Right to a Healthy Environment*, 2022. 9.

⁷⁸ PRESTON, 2024. 35.

⁷⁹ *What is the Right to a Healthy Environment*, 2022. 9.

⁸⁰ AGUILA, YAN – LICHET, VICTORIA: The Need for a New Covenant on the Right to a Healthy Environment. *Environmental Policy and Law* 2023/2–3. 111–123. 117.

⁸¹ JAMES, VANESSA: *Recognition of the human right to a healthy environment as customary international law*. Doktori értekezés. Victoria University, Wellington 2023.71. [JAMES, 2023].

környezethez való jog *jus cogens* normának minősüljön, elsődlegesen mindenképp szükséges lenne egy egységes tartalmi meghatározás. Ez történhetne kötelező dokumentumban, ugyanis egységes szerkezetbe foglalásuk alkalmazásukat segítené elő. Azonban a nemzetközi szerződésbe foglalás nem feltétlenül a legcélravezetőbb megoldás, tekintettel a nemzetközi szerződések szövegezésének és elfogadásának nehézkes folyamatára.

Az egészséges környezethez való jog számos regionális emberi jogi bíróság gyakorlatában megjelenik, az Emberi Jogok Európai Bírósága hosszadalmas jogfejlesztő tevékenység során az Emberi Jogok Európai Egyezményében rögzített jogokból – tipikusan élethez való jogból és a magánélethez való jogból – vezeti le és védi az egészséges környezethez való jog egyes elemeit. Az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bíróságának, illetve Bizottságának, valamint az Emberi Jogok Amerika-közi Bíróságának joggyakorlatában is többször jelenik meg az egészséges környezethez való jog, illetve annak valamely részeleme. E bírósági jogfejlesztés lehetőséget ad az egészséges környezethez való jog akár egyre szélesebb körben történő érvényesítéséhez és védelméhez, ezért álláspontom szerint nem feltétlenül szükséges pontos tartalmának nemzetközi egyezményben történő rögzítése. Emellett Vanessa James 2023-ban publikált tanulmánya hosszas elemzés során arra a megállapításra jutott, hogy az egészséges környezethez való jog szokásjogi szabályként létezik a nemzetközi jogban.⁸²

*Jus cogens*ként történő elismerésénél azonban problémaként merülhetne fel a bírósági jogfejlesztés által megállapított tartalma. Az imperatív normát az államok fogadják el, így álláspontom szerint nem lenne szerencsés, ha a nemzetközi bíróságok az egészséges környezethez való jog terrénumának fokozatos kiterjesztésével „hozzájárulásuk” és nélkül bővítenék a *jus cogens* normák körét, valamint korlátoznák szerződéskötési szabadságukat.

V. AZ EGÉSZSÉGES KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG MEGJELENÉSE

E fejezetben azokat a legfontosabb nemzetközi egyezményeket mutatom be, amelyekben megjelenik az egészséges környezethez való jog. A nemzetközi szerződések az állami gyakorlat megjelenési formái, így a *jus cogens* normák azonosításában fontos szerepet játszanak, ugyanakkor önmagában egy norma reprezentativitása nem elegendő az imperatív jelleg megállapításához. Emellett fontos vizsgálni, hogy mely nemzetközi szervezetek által elfogadott határozatokban jelenik meg, ugyanis ezek az állami gyakorlat és az *opinio juris* bizonyítéka lehetnek.

⁸² JAMES, 2023.

V.1. Az egészséges környezethez való jog nemzetközi egyezményekben való megjelenése

Elsőként az ún. *International Bill of Human Rights* egyezményeket érdemes megvizsgálni. E kifejezés a második világháborút követően elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, valamint a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát és a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát foglalja magába. E dokumentumok jelentősen befolyásolták az emberi jogok nemzetközi és nemzeti fejlődését, ugyanis az Egyezségokmányok olyan univerzális emberi jogokat tartalmaznak, amelyek mindenkit megilletnek.

Az Egyezségokmányokat 1966-ban fogadták el, tehát még azelőtt, hogy a környezeti jogok kiemelkedő szerepet nyertek volna a nemzetközi szerződéses jog területén. Éppen ezért ezekben nem találunk közvetlen rendelkezéseket az egészséges környezethez való jogra vonatkozóan, közvetett rendelkezéseket azonban igen. Ilyen a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 12. cikke,⁸³ amely utal az egészséges környezethez való jogra, amikor kimondja: az „*államok elismerik mindenkinek a jogát arra, hogy a testi és lelki egészség elérhető legmagasabb szintjét élvezze*”.⁸⁴ A Gyermek jogairól szóló New York-i Egyezmény szerint a részes Államok „*elismerik a gyermeknek a lehető legjobb egészségi állapothoz való jogát*” valamint „*küzdjenek a betegség és a rossz tápláltság ellen, az egészségügyi alapellátás keretében is, különösen a könnyen rendelkezésre bocsátható technikák felhasználásával, valamint tápláló élelmiszerek és ivóvíz szolgáltatásával, figyelembe véve a természeti környezet szennyezésével járó veszélyeket és kockázatokat.*”⁸⁵

Ezen egyezményekben nem jelenik meg explicit az egészséges környezethez való jog. Egyes álláspontok szerint ennek oka, hogy e jog előfeltétele, illetve eleme más, szélesebb körben elismert emberi jogoknak, mint például az élethez való jognak vagy az egészséghez való jognak.⁸⁶ Ez az álláspont annyiban helytálló, hogy az egészséges környezethez való jog ténylegesen több emberi jogot foglal magában, amint azt a IV.2. alfejezetben kifejtettem.

⁸³ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya. 1966 (1976). UNTS Vol. 993, p. 3. Magyarországon kihirdette: 1976. évi 9. törvényerejű rendelet

⁸⁴ ZAMFIR, 202. 1.

⁸⁵ Convention on the Rights of the Child: A gyermek jogairól szóló New York-i egyezmény. 1989. (1990.) UNTS Vol. 1577, p. 3. Magyarországon kihirdette: 1991. évi LXIV. törvény

⁸⁶ BOYD, 2011. 404.

V.2. Az egészséges környezethez való jog megjelenése a regionális nemzetközi egyezményekben

Az Afrikai Charta 24. cikke rögzíti, „minden népnek joga van egy a fejlődésüknek kedvező, általánosan megfelelő környezethez.”⁸⁷ A megfogalmazásból kitűnik a Charta egyik hátránya, mégpedig az, hogy nem az egyéneket teszi meg az egészséges környezethez való jog alanyának, hanem a népeket.⁸⁸ Az afrikai kontinensre vonatkozóan nem a Charta az egyetlen dokumentum, amely utalna valamilyen formában az egészséges környezethez való jogra. 1968-ban fogadták el a természet és természeti erőforrások megőrzéséről szóló afrikai egyezményt, amelynek 3. cikke szerint „minden nép a fejlődését elősegítő, kielégítő környezethez való joga” fontos iránymutatás lesz az egyezmény céljainak megvalósítása érdekében.⁸⁹ Az Afrikai Chartához, az afrikai nők jogairól szóló jegyzőkönyv szerint a nőknek joguk van egészséges és fenntartható környezetben élni.⁹⁰ A kontinensen egyébként több egészséges környezethez való joggal kapcsolatos döntés született, amelyeket később részletezek.

Az egészséges környezethez való jog megjelenik az Emberi Jogok Arab Chartájában is. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy e jog érvényesítéséhez kapcsolódó mechanizmus nem jelent hatékony védelmet az egyének számára, ugyanis a felállítani kívánt Arab Emberi Jogi Bírósághoz csak a részes államok fordulhatnak, magánszemélyek nem.⁹¹

Az emberi jogok védelmi rendszerében fontos szegmens az amerikai kontinens védelmi mechanizmusa. Az 1988-ban elfogadott gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló San Salvadori Kiegészítő Jegyzőkönyv 11. cikke rögzíti az egészséges környezethez való jogot, Kecskés Gábor álláspontja szerint kötelező erővel.⁹²

Európai szempontból kiemelten fontos az Aarhusi Egyezmény, amely a környezetvédelemmel kapcsolatos eljárásjogi jogokról rendelkezik. Az Egyezménynek három fő pillére van: az információhoz jutás környezeti ügyekben, környezeti döntéshozatalban való részvétel, valamint az igazságszolgáltatáshoz való jog környezeti ügyekben.⁹³ Az egyezmény egyik kiemelkedő eredménye, hogy először fogta egységes rendszerbe az egészséges

⁸⁷ African Charter on Human and Peoples' Rights: Afrikai Charta. 1981. (1986.) UNTS Vol. 1520, p. 217.

⁸⁸ HERMANN, 2016. 43.

⁸⁹ ÇAKAN, SEHER et al: The Right to a Healthy Environment in International Human Rights Law. *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi* 2024/1. 215–264. 224. [ÇAKAN, 2024].

⁹⁰ Uo.

⁹¹ JANKUV, JURAJ: Protection of Right to Environment in International Public Law. *International an Comparative Law Review* 2019/1. 146–171. 151.

⁹² KECSKÉS, GÁBOR: Green rights and entitlements within the urbanisation era – challenges from the perspective of urbanisation-sensitive human rights. In: SANCIN, VASILKA – KOVIČ DINE, Maša (szerk.): *International Environmental Law: Greening the Urban Living*. Pravna fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 2016. 33–34.

⁹³ BÖGÖS FRUZZINA: Aarhustól Escazúig: környezeti jogok tengeren innen és túl. *Közjogi Szemle*, 2019/2. 15–22. 16.

környezethez való jog három eljárási jogát.⁹⁴ Egyébként ugyanezen pillérek jelennek meg az Aarhus Egyezmény mintájára elfogadott Escazúi Megállapodásban, amely a Latin-Amerikai és Karibi-térség részes államai számára teremti meg az eljárásjogi vetületű környezethez kapcsolódó jogok védelmét.⁹⁵

Összegezve, az Emberi Jogi Tanács 2020-as jelentése alapján 126 állam ratifikált olyan regionális nemzetközi egyezményt, amely explicit tartalmazza az egészséges környezethez való jogot.⁹⁶ Valamint 52 részes fél az Ember és Népek Jogainak Afrikai Kartájban, 45 az Aarhusi Egyezményben, 17 a San Salvadori Jegyzőkönyvben, további 16 pedig az Emberi Jogok Arab Kartájában. A jelentés szerint 110 olyan állam van, ahol az egészséges környezethez való jog alkotmányi szinten deklarált. Az emberi jogok alkotmányos védelme alapvető fontosságú, mivel az alkotmányos szabályozás jelenti a legmagasabb szintet egy állam belső jogrendszerében. Az alkotmány emellett fontos kulturális szerepet játszik, mivel tükrözi a társadalom értékrendjét. Az ENSZ-nek jelenleg 193 tagállama van, amiből 156 ismeri el a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot.⁹⁷

VI. AZ EGÉSZSÉGES KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG MEGJELENÉSE A NEMZETKÖZI ÉS NEMZETI BÍRÓSÁGI DÖNTÉSEKBEN

Az egészséges környezethez való jog bírói döntésekben való megjelenése során megfigyelhető a diverzifikált szóhasználat. A vizsgált döntésekben megjelent a tiszta, egészséges környezethez való jogra történő hivatkozás. Korábban kifejtettem, hogy álláspontom szerint ez emberi jogi szempontból nem probléma, tekintettel a tartalmi hasonlóságokra. A fejezetben a legjelentősebb bírói döntéseket ismertetem.

VI.1. Nemzetközi Bíróság és az egészséges környezethez való jog

A Nemzetközi Bíróság gyakorlatát fontosnak tartom áttekinteni, mert a már elfogadott *jus cogens* normákról többször megállapította imperatív jellegüket.⁹⁸ Ugyanakkor, a Nemzetközi Bíróság egyelőre nem foglalkozott konkrétan az egészséges környezethez való joggal. Azonban bírái az egyes döntésekhez csatolt párhuzamos, vagy különvéleményükben érintőlegesen

⁹⁴ HERMANN, 2016. 45

⁹⁵ JAMES, 2023. 71.

⁹⁶ *Right to a healthy environment: good practices. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment.* Human Rights Council 2020, A/HRC/43/53. 4. Ld részletesen a dokumentum 22. oldalán kezdődő 2. Függelék.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Lásd: 13. lábjegyzet

foglalkoztak környezetet érintő kérdésekkel. A *Costa Rica kontra Nicaragua*⁹⁹ ügyben Dugard *ad hoc* bíró különvéleményében megállapította, hogy a kötelezettség, hogy ne folytassanak illegális erdőirtást, amely a szén-dioxid légkörbe való kibocsátását okozza és akadályozza a gázok megkötését, kétségtelenül *erga omnes* kötelezettség.¹⁰⁰ A tiszta levegőhöz való jog az egészséges környezethez való jog tartalmi eleme, amely természetszerűleg kapcsolatban áll az illegális erdőirtással.

A *Bős-Nagymaros* ügyben Weeramantry bíró különvéleményében a környezetvédelmet emberi jogi oldalról közelítette meg, figyelembe véve, hogy a környezetvédelem a mai emberi jogi doktrína lényeges része is, mivel számos emberi jog, mint például az egészséghez való jog és az élethez való jog hatékonyságának elengedhetetlen feltétele. A környezet károsítása pedig veszélyeztetheti és alááshatja az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában és más emberi jogi eszközökben rögzített valamennyi emberi jogot.¹⁰¹

VI.2. Ember és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága és az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bírósága

Az Afrikai Charta 24. cikke rögzíti az egészséges környezethez való jogot. A dokumentum alapvetően e jog alanyaként nem az egyéneket, hanem a népeket jelöli meg. Egyes álláspontok szerint egyébként ennek háttérében az az afrikai jogfelfogás áll, amely szerint az egyének a társadalom részét képezik és nem elkülönült individuumok.¹⁰² Ennek ellenére helytelen lenne arra a következtetésre jutni, hogy az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága és az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bírósága gyakorlatában ne jelennének meg a környezeti tárgyú ügyek.

Az Afrikai Bizottság gazdasági és szociális jogok érvényesítésével kapcsolatos, mérőföldkőnek számító ítélete az *Ogoni*-ügy¹⁰³ volt. Az ogoni törzs Nigéria déli részén, a Niger Delta területén él, ahol még 1958-ban találtak kőolajat. Az olajtermelés jelentős és visszafordíthatatlan károkat okozott a területen, valamint erőszakos összetűzések alakultak ki a lakosság és az állami támogatást is élvező olajipari vállalat között.¹⁰⁴ A kérelmezők végül az

⁹⁹ Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area. Compensation owed by the Republic of Nicaragua to the Republic of Costa Rica (*Costa Rica v. Nicaragua*), Judgement, I.C.J Reports 2018.

¹⁰⁰ Uo. Dugard bíró különvéleményének 35. pontja:

¹⁰¹ *Gabčíkovo-Nagymaros Project* (Hungary v. Slovakia). Judgement, I.C.J Reports 1997. Weeramantry bíró különvéleménye.

¹⁰² KÖBÖL-BENDA VIVIEN: *Az egészséges környezethez való jog nemzetközi megjelenése*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest 2023. 233. [KÖBÖL-BENDA, 2023].

¹⁰³ *The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights v. Nigeria. Decision, 2001*. Ügyszám: ACHPR/COMM/A044/1

¹⁰⁴ DUX LÁSZLÓ: Az ogoni-ügy az Emberek és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága előtt. *Jogelméleti Szemle*. 2005/2. o.n.

Afrikai Bizottsághoz fordultak, a Bizottság pedig kimondta az Afrikai Chartában is deklarált egészséges környezethez való jog megsértését, valamint rögzítette, hogy a Chartában található valamennyi jog kikényszeríthető.¹⁰⁵

A Bizottság a *SERAC és mások kontra Nigériai Szövetségi Köztársaság* ügyben megállapította, hogy az Afrikai Charta 24. cikke egyértelműen állami kötelezettséget keletkeztet.¹⁰⁶ Emellett kimondta, hogy az egészséges környezethez való jog az egyéneket is megilleti.¹⁰⁷ A *Ligue Ivoirienne Des Droits De L'homme kontra Elefántcsontpart* ügyben egy teherhajó veszélyes hulladékot szállított, amelyet Abidjan központjában helyezett el.¹⁰⁸ A kérelmezők szerint több százezer ember megsérült, tizenhét pedig meghalt a mérgező gázok belélegzése miatt. A Bíróság az élethez való jog sérelmét állapította meg.¹⁰⁹ Érdeemes megjegyezni, hogy Elefántcsontpart alkotmányának 27. cikke tartalmazza, hogy az ország egész területén mindenkinek joga van az egészséges környezethez.¹¹⁰ Hasonlóan egyébként az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság gyakorlatához, az afrikai kontinens emberi jogi védelmi mechanizmusában a megfelelő környezethez való jog gyakran az őslakos népek védelmével és jogaival összefüggésben merül fel.

VI.3. Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság

Az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság elé számos környezeti tárgyú ügy került. A Bíróság közelmúltbeli ítélkezési gyakorlatának egyik legfontosabb fejleménye az Emberi Jogok Amerikai Egyezménye alapján az egészséges környezethez való jog önálló jogként való elismerése. A Kolumbia által kezdeményezett tanácsadó véleményezési eljárás eredményeként számos olyan következtetést fogalmaz meg a Bíróság, amelyek az egészséges környezethez való jog eljárásjogi tartalmi elemeihez kapcsolódnak. Ilyen következtetés például az államok kötelezettsége a környezetre gyakorolt lehetséges hatásokkal összefüggő információkhoz való hozzáférés jogának, valamint az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés jogának biztosítása.¹¹¹

¹⁰⁵ SHELTON, DINAH: Decision Regarding Communication 155/96 (Social and Economic Rights Action Center/Center for Economic and Social Rights v. Nigeria). Case No. ACHPR/COMM/A044/1. *The American Journal of International Law*. 2002/4. 937-942. 939.

¹⁰⁶ MARINKÁS, 2020. 158.

¹⁰⁷ KÖBÖL-BENDA, 2023. 239.

¹⁰⁸ ÇAKAN, 2024. 225.

¹⁰⁹ ÇAKAN, 2024. 241.

¹¹⁰ ADDANEY, MICHAEL – JEJEDE, ADEMOLA OLUBORODE (szerk.): *Human Rights and the Environment under African Union Law*. Palgrave Macmillan, London 2020. 42.

¹¹¹ *Inter-American Court of Human Rights, Advisory opinion OC-23/17 of November 15, 2017*. Requested by the Republic of Columbia. The environment and human rights. 2017.

A Bíróság a tanácsadó véleményben vázolta fel az egészséges környezethez való jog főbb körvonalait.¹¹² Elismerte, hogy a környezetet ért károk több emberi jogot veszélyeztetnek. Egyes jogok, mint az élethez, személyi integritáshoz vagy a tulajdonhoz való jog, kifejezetten „érzékenyek” a környezeti tényezők hatására, valamint az eljárási jogok hozzájárulnak a környezethez való jog megvalósításához.¹¹³ Kiemelte továbbá a környezet védelmének, megőrzésének és javításának fontosságát, – amelyet a San Salvadori jegyzőkönyv 11. cikke tartalmaz –, mint a méltóságteljes élethez való joggal összefüggő alapvető emberi jogot.¹¹⁴

2020-ban született meg a *Lhaka Honhat* ítéletet, amelyben megállapították az egészséges környezethez való jog megsértését.¹¹⁵ A Bíróság egyértelművé tette, hogy a vízhez való hozzáférés, a megfelelő élelem és az egészség alapvető elemei a tisztességes életnek. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a Bíróság gyakorlata alapvetően az őslakosokat érintő ügyekre koncentrál, kevésbé lelhetőek fel szennyezési esetek éghajlatváltozással kapcsolatos, vagy éghajlati menekülteket érintő ügyek.¹¹⁶

Az Emberi Jogok Amerika-közi Bíróságának gyakorlatából mindenképpen szükséges megemlíteni a *La Oroya* döntést. Kutatásom szempontjából e döntés legfontosabb aspektusa az egészséges környezethez való jog lehetséges *jus cogens* normának tekintése. Érdekes kiemelni, hogy a Bíróság három bírāja nem állította párhuzamos véleményében az egészséges környezethez való jog *jus cogens* létét, csak felvetette, hogy annak kellene lennie.¹¹⁷ Álláspontjuk szerint az egészséges környezethez való jog a nemzetközi közösség egészét terhelő védelmi kötelezettséggel jár.¹¹⁸ A párhuzamos véleményben kifejtették, a *jus cogens* státusszal a Bécsi Egyezmény 53. és 64. cikkei alkalmazandók lennének, következésképpen az államok nem vállalhatnának olyan kötelezettségeket, amelyek ellentétesek az egészséges környezethez való joggal, a már hatályban lévő szerződések pedig megszűnnének.¹¹⁹ További érvként hozzák fel az egészséges környezethez való jog nemzetközi egyezményekben való

¹¹² Érdekes megjegyezni, hogy Kolumbia beadványát több részes állam támogatta, így az abban foglaltak jövőbeni absztrahálása könnyebben megvalósulhat. (MARINKÁS, 2020. 157).

¹¹³ Ld. részletesen: KÖBÖL-BENDA, 2023. 225–227.

¹¹⁴ MARDIKIAN, LISA: The Right to a Healthy Environment before The Inter-American Court Of Human Rights. *International & Comparative Law Quarterly*, 2003/4. 945–975. 953. [MARDIKIAN, 2023].

¹¹⁵ MARDIKIAN, 2023. 946.

¹¹⁶ TIGRE, MARIA ANTONIA: Inter-American Court of Human Rights – right to a healthy environment – Indigenous rights. Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina. Merits, Reparations, and Costs, Judgment. *The American Journal of International Law*, 2021/4. 711–713.

¹¹⁷ TRINCADO VERA, PATRICIO: Rights of nature in the Inter-American Court of Human Rights: Understanding the ecocentric approach to the right to a healthy environment. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, Early View 2024. 1–15. 5.

¹¹⁸ Corte Interamericana de Derechos Humanos caso Habitantes de La Oroya Vs. Perú. Judgment. 2023. 52–53. pont [La Oroya Vs. Perú].

¹¹⁹ Uo. 96–98. pont.

reprezentativitását, valamint a 2022-ben elfogadott ENSZ Közgyűlési határozatot, amely deklarálta az egészséges környezethez való jogot.¹²⁰ Álláspontom szerint nem véletlen, hogy a Bíróság nem foglalt egyértelműen állást a norma *jus cogens* léte mellett, tekintettel arra, hogy *jus cogens* normát az államoknak kell elismernie.

Természetesen ideális lenne, ha az államok a klímaváltozásra, valamint az azzal összefüggésben jelentkező kihívásokra tekintettel fokozatosan elismernék a környezetet negatívan befolyásoló magatartások és az egészséges környezethez való jog *jus cogens* jellegét, ez azonban egyelőre nem történt meg. Ugyanakkor nem elhanyagolható szempont, hogy a klímaváltozás és a globális felmelegedés elleni küzdelem érdekében radikális változásra van szükség, ugyanakkor nem tartom valószínűnek, hogy az egészséges környezethez való jogot a közeljövőben az államok *jus cogens*ként ismerjék el. Az viszont nem elképzelhetetlen, hogy valamely tartalmi eleme imperatív normává váljon, de ennek vizsgálata dolgozatom fókuszát meghaladja.

VI.4. Emberi Jogok Európai Bírósága

Annak ellenére, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezményében nem szerepel az egészséges környezethez való jog, az Emberi Jogok Európai Bírósága többször hozott e jog egyes elemeivel összefüggő ítéletet.¹²¹ A Bíróság jellemzően az élethez való jogból és a magánélet tiszteletben tartásához való jogból vezette le, ez azonban nem taxatív felsorolás.¹²² A *Lopez Ostra kontra Spanyolország*, valamint *Fadejeva kontra Oroszország* ügyben az EJEB a felperes EJEE 8. cikkében rögzített magán- és családi élethez való jogának sérelmét állapította meg több környezetszennyezési ügy vonatkozásában.¹²³

A közelmúltból mindenképpen érdemes megemlíteni az Emberi Jogok Európai Bíróságának 2024. április 9-én kihirdetett döntését.¹²⁴ A felperes, a *Verein Klimaseniorinnen Schweiz* megközelítőleg kétezer, 75 év feletti hölgy tagja fordult a bírósághoz. A strasbourgi bíróság a felperesek javára döntött. Ítéletében megállapította, hogy Svájc megsértette a kérelmezőknek az Emberi Jogok Európai Egyezménye 8. cikkében rögzített magán- és családi élethez való jogát. E sérelem alapja az, hogy Svájc nem tett hatékony lépéseket a klímavédelmi

¹²⁰ Uo. 85–89. pont

¹²¹ JAMES, 2023. 45.

¹²² MARINKÁS, 2020. 154.

¹²³ Az egészséges környezethez való jog EJEB joggyakorlatában való megjelenéséről részletesen ld. HERMANN 2016.

¹²⁴ *Verein Klimaseniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* No. 53600/20/ECHR of 9.4.2024.

egyezményekben foglalt célkitűzések teljesítése érdekében.¹²⁵ Az ítélet mérföldkőnek számít, hiszen ezt követően az Európa Tanács valamennyi tagállama köteles lesz figyelembe venni, ami jelentős változásokat eredményezhet a klímaváltozás és az emberi jogok összefüggésében.

VII. MIÉRT NEM TEKINTHETŐ AZ EGÉSZSÉGES KÖRNYEZETHEZ VALÓ JOG *JUS COGENS* NORMÁNAK?

E fejezetben érdemes röviden összefoglalni azokat szempontokat, amelyek felmerülnek az egészséges környezethez való jog esetleges *jus cogens* léte vonatkozásában. Vanessa James korábban hivatkozott tanulmánya szerint az egészséges környezethez való jog szokásjogként létezik a nemzetközi jogban.¹²⁶ Az egészséges környezethez való jog számos nemzetközi egyezményben és bírói döntésben megjelenik. Az ENSZ Közgyűlés által elfogadott határozat is az állami gyakorlatban való megjelenését támasztja alá, a klímaváltozás negatív hatásainak kezelése pedig alapvetően megkövetelné az egyének környezeti jogainak fokozottabb védelmét.

Az egészséges környezethez való jog *jus cogens* léte kapcsán mindenképpen érdemes megvizsgálni az államok álláspontját. Ehhez a közgyűlési határozat elfogadása során, az állami képviselők által tett nyilatkozatokat kell megvizsgálni. Valamennyi állam hangsúlyozta az egészséges és tiszta környezet fontosságát és elköteleződését fejezte ki ennek biztosítása érdekében. Ugyanakkor többük aggodalmát fejezte ki a jog tartalmi bizonytalanságát, valamint hangsúlyozta, hogy egyetlen univerzális nemzetközi egyezmény sem tartalmazza pontosan a jog tartalmát.¹²⁷ Az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok álláspontja szerint az egészséges környezethez való jog még szokásjogi szabályként sem létezik a nemzetközi jogban. Több állam indokoltnak tartotta kifejezni álláspontját az ENSZ Közgyűlése által elfogadott határozatok jogi kötőerejével kapcsolatban, ugyanis következetesen hangoztatták, hogy a határozatok nem kötelezőek és nem telepítenek az államokra semmilyen kötelezettséget.¹²⁸ Egyes államok szerint az egészséges környezethez való jog elismerésére nem közgyűlési határozat, hanem nemzetközi szerződés a legideálisabb.¹²⁹

E nyilatkozatok álláspontom szerint alátámasztják, hogy az egészséges környezethez való jog egyelőre nem *jus cogens* norma. Eltérő következtetésre lehetett volna jutni, ha az államok

¹²⁵ NIRANJAN, AJIT: Human rights violated by Swiss inaction on climate, ECHR rules in landmark case. *The Guardian*, 2024. április 9. <https://n9.cl/xi9wh> (2024. április 15).

¹²⁶ JAMES, 2023.

¹²⁷ *Official Records, 97th Plenary Meeting*. General Assembly, A/76/PV.97 2022. 5-19. [*Official Records*, 2022.] Pl.: Pakisztán, Irán, Egyesült Királyság, Oroszország, Japán, Kanada, Új-Zéland, Lengyelország, Kína, Nicaragua,

¹²⁸ *Official Records*, 2022. Pl.: Egyesült Királyság, Új-Zéland, Norvégia, India, Izrael, Lengyelország

¹²⁹ *Official Records*, 2022. Pl.: Oroszország, Nicaragua, Fehéroroszország, Új-Zéland

e nyilatkozataiban megjelenik az az *opinio juris*, amely szerint az egészséges környezethez való jogot imperatív normának tekintik. A Közgyűlés előtt tett nyilatkozatok ugyanis az állami magatartás és meggyőződés megnyilvánulási formái, amelynek elemzése szükséges az államok mint a nemzetközi közösség egésze általi elismeréshez. Az egészséges környezethez való jog reprezentativitása magas, önmagában azonban ez nem elegendő a *jus cogens* szint eléréséhez, hiszen más, akár univerzális emberi jogi egyezményekben megjelenő jog sem *jus cogens* norma.

További problémaként merül fel az egészséges környezethez való jog tág tartalma. Az e jogot elfogadó közgyűlési határozathoz fűzött véleményekből kitűnik, hogy több állam jelentős hiányossággként említette e jog tartalmának egységes meghatározását.¹³⁰ Emberi jogi jogérvényesítés szempontjából ez nem probléma, azonban *jus cogens* szempontból igen. Az egészséges környezethez való jog tartalmának fokozatos bírói úton történő bővítése a *jus cogens*ként elismert norma terrénumát is bővítené, ez pedig ellentmondana az államok általi elismerés követelményének. Mindent egybevetve álláspontom szerint kijelenthető az egészséges környezethez való jog nemzetközi jogi jelenléte, azonban az államok általi elismerés hiánya miatt nem tekinthető *jus cogens* normának. Az alábbi táblázat a fent leírt érveket összegzi.

Érvek a <i>jus cogens</i> mellett	Érvek a <i>jus cogens</i> ellen
Szokásjogi szabályként létezik a nemzetközi jogban.	Tartalmának bírói változtathatóságára tekintettel aránytalanul korlátozná az államok szerződéskötési szabadságát.
Számos nemzetközi egyezményben, nemzetközi és nemzeti bírói döntésben megjelenik.	Hiányzik az államok, mint a nemzetközi közösség egésze által történő elismerés.
A klímaváltozással szembeni küzdelem megkövetelné az egyének környezeti jogainak fokozottabb védelmét.	Az ENSZ Közgyűlése által elfogadott határozathoz fűzött állami nyilatkozatok nem ismerik el <i>jus cogens</i> ként.

1. táblázat. A *jus cogens* lét melletti és elleni érvek

¹³⁰ Id. 129. lábjegyzet

VIII. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS SAJÁT KÖVETKEZTETÉS

A feltétlen alkalmazást igénylő normák a nemzetközi jog sajátos normái, hiszen korlátozzák az államok szerződésalkötési szabadságát. A *jus cogens* normák elfogadási feltételeinek azonosítását a Bécsi Egyezmény nem határozza meg. Kutatásom során a Nemzetközi Jogi Bizottság jelentései, a releváns szakirodalom, valamint a nemzetközi bírói döntések alapján vizsgáltam azokat a feltételeket, amelyek szükségesek egy norma *jus cogens*kénti azonosításához. Ehhez az állami gyakorlatot kell alapul venni, figyelembe véve azt, hogy a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályát az államok nemzetközi közössége ismeri el ilyenként. A Nemzetközi Jogi Bizottság Bécsi Egyezményhez fűzött kommentárából kiderül, nincs olyan egyértelmű kritérium, amely alapján az általános nemzetközi jog szabályát a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályának lehetne minősíteni. Problémaként merül fel az államok mint a nemzetközi közösség általi elismerés pontos tartalma. Egyes állami álláspontok alapján a nemzetközi közösség egésze általi elfogadás megkövetelné valamennyi állam egyetértését. Véleményem szerint ez a megközelítés nem feltétlenül helyes, ha ugyanis valóban szükséges lenne minden állam egyetértése, valószínűleg nem beszélhetnénk egy elfogadott *jus cogens* normáról sem. A Bécsi Egyezmény kodifikátorai, valamint a szakirodalom sem követeli meg a teljes egyetértést, hanem „csak” a nemzetközi közösség jelentős többségének elfogadását.

A *jus cogens* azonosításának alapját jelentő állami gyakorlat megjelenési formái lehetnek többek között a nemzetközi szerződések, nemzetközi szervezetek által elfogadott határozatok, állami képviselők nyilatkozatai, valamint a nemzetközi és nemzeti bíróságok határozatai. Ezeket kiegészítő jelleggel hivatottak alátámasztani a Nemzetközi Jogi Bizottság, más szakértői testületek munkái, valamint a szakirodalmi álláspontok. Érdeemes megjegyezni, hogy a Bécsi Egyezmény vonatkozó rendelkezése az államok mint a nemzetközi közösség egészének az elismerését követeli meg a *jus cogens* szint eléréséhez, azonban nem elhanyagolható valamely nemzetközi szerv azon nyilatkozata, amely *jus cogens*ként ismeri el a normát. Ezt követően ugyanis az államok gyakrabban hivatkoznak a kérdéses normára imperatív normaként. Álláspontom szerint valamely nemzetközi szerv nyilatkozata elősegítheti a *jus cogens* normák államok általi elismerését, ugyanis akár egyetértének az államok a norma *jus cogens* jellegével, akár nem, az nyilatkozataikban tükröződni fog. Ha az államok nem értenek egyet, természetesen tiltakozásukat fejezik ki, amely elegendő számú állam esetén megakadályozza az imperatív norma elfogadását.

Kutatásom során megvizsgáltam, hogy az egészséges környezethez való jog e feltételek szerint tekinthető-e új *jus cogens* normának. Az egészséges környezethez való jog a harmadik generációs emberi jogok csoportjába tartozik, a korábbi fejezetekben bemutatottaknak megfelelően számos nemzetközi egyezményben, nemzetközi bírói döntésben megjelenik, valamint az államok gyakorlatában is megfigyelhető. 2022. július 28-án az ENSZ Közgyűlése által elfogadott határozat is alapvető emberi jognak minősítette.

A klímaváltozás elleni küzdelem, az emberi jogok érvényesülésének biztosítása, valamint a környezet védelme alapvetően megkövetelné a környezetet negatívan befolyásoló magatartások tilalmának fokozatos *jus cogens*ként történő elismerését. Megállapítható, hogy az egészséges környezethez való jog nemzetközi jogban jelenlévő reprezentativitása magas, ugyanakkor mégsem állíthatjuk, hogy elérte volna a *jus cogens* szintet. Kutatásom során arra jutottam, a *jus cogens* létezéig egyelőre hiányzik az államok ilyenként történő elismerése. Ehhez kapcsolódóan zárógondolatként az Emberi Jogok Amerika-közi Bíróságának a *La Oroya* döntésben kifejtett álláspontját említeném: alapvetően nehéz elképzelni olyan nemzetközi kötelezettséget, amely jelentősebb lenne azoknál, amelyek jogellenes vagy önkényes károkozással szemben védik a környezetet. A klímaváltozásra tekintettel a nemzetközi környezetvédelem megköveteli az ilyen magatartások tilalmának fokozatos *jus cogens*ként történő elismerését. (...) A jelen és jövő nemzedékek érdekeinek védelme, valamint a környezet megóvása alapvető fontosságú az emberiség túlélése szempontjából.¹³¹

¹³¹ *La Oroya Vs. Perú* 129. pont (saját fordítás)

FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE

a) Kötetek, doktori értekezések

ADDANEY, MICHAEL – JEGEDE, ADEMOLA OLUBORODE (szerk.): *Human Rights and the Environment under African Union Law*. Palgrave Macmillan, London 2020.

BOYD, DAVID R.: *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*. UBC Press, Vancouver 2011.

BRUHÁCS JÁNOS: *Nemzetközi jog I. Általános rész*. Dialóg Campus. Budapest–Pécs 2008.

CARSON, RACHEL: *Silent Spring*. Houghton Mifflin, Boston 1962.

CORTEN, OLIVER – KLEIN, PIERRE: *The Vienna Conventions on the Law of the Treaties. Volume II*. Oxford University Press, Oxford 2011.

DE WET, ERIKA: Jus cogens and obligations erga omnes. In: SHELTON, DINAH (ed.): *The Oxford Handbook of International Human Rights Law*. Oxford University Press, Oxford 2013. 541–561.

HALVORSSSEN, ANITA.: The origin and development of international environmental law. In: SHAWKAT, ALAM et. al (szerk.): *Routledge Handbook of International Environmental Law*. Routledge, New York 2013.

HERMANN VERONIKA: *Az egészséges környezethez való jog átfogó védelme az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában*. Doktori értekezés. PTE, Pécs 2016.

JAMES, VANESSA: *Recognition of the human right to a healthy environment as customary international law*. Doktori értekezés. Victoria University, Wellington 2023.

KECSKÉS GÁBOR: *A környezeti károkért való felelősség a nemzetközi jogban*. Doktori értekezés. Győr, 2012.

KECSKÉS, GÁBOR: Green rights and entitlements within the urbanisation era – challenges from the perspective of urbanisation-sensitive human rights. In: SANCIN, VASILKA – KOVIČ DINE, Maša (szerk.): *International Environmental Law: Greening the Urban Living*. Pravna fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 2016.

KENDE TAMÁS – NAGY BOLDIZSÁR – SONNEVEND PÁL – VALKI LÁSZLÓ (szerk.): *Nemzetközi jog*. Wolters Kluwer Hungary, Budapest. 2018.

KISS, ALEXANDRE CHARLES – SHELTON, DINAH: *Guide to International Environmental Law*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2007.

KOTZÉ, LOUIS JACOBUS: Constitutional Conversations in the Anthropocene: In Search of Environmental Jus Cogens Norms. In: Heijer, Martin den – Wilt, Harmen van der (szerk.): *Netherlands Yearbook of International Law 2015. Jus Cogens: Quo Vadis?* Springer, Berlin – Heidelberg 2016. 241–271.

KOVÁCS PÉTER: *A nemzetközi jog fejlesztésének lehetőségei és korlátai a nemzetközi bíróságok joggyakorlatában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar. Budapest, 2010.

KOVÁCS PÉTER: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest. 2016.

KOIVUROVA, TIMO: *Introduction to International Environmental Law*. Routledge, New York 2014.

KÖBÖL-BENDA VIVIEN: *Az egészséges környezethez való jog nemzetközi megjelenése*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest 2023.

MIK, CEZARY: Jus Cogens in Contemporary International Law. In: CZAPLIŃSKI, WŁADYSŁAW et. al (szerk.): *Polish Yearbook of International Law 2013*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warsaw, 2014. 27–94.

MLADENOV, MARIJANA – IGOR, SEROTILA: Human rights' approach to environmental protection: Practice of the Human Rights Committee. *International journal of Current Science*. 2022/2. 52–64.

NAGY KÁROLY: *Nemzetközi jog*. Püski Kiadó. Budapest, 1999.

NIRANJAN, AJIT: Human rights violated by Swiss inaction on climate, ECHR rules in landmark case. *The Guardian*, 2024. április 9. <https://n9.cl/xi9wh>

PELLET, ALAIN: Conclusions. In: TOMUSCHAT, CHRISTIAN – THOUVENIN, JEAN-MARC (szerk.): *The Fundamental Rules of the International Legal Order: Jus Cogens and Obligations Erga Omnes*. Martinus Nijhoff, Leiden, 2005. 417–424.

ZAMFIR, IONEL: *A universal right to a healthy environment*. European Parliament, 2021.

b) Folyóiratban megjelent cikkek, tanulmányok

AGUILA, YAN – LICHET, VICTORIA: The Need for a New Covenant on the Right to a Healthy Environment. *Environmental Policy and Law* 2023/2–3. 111–123.

BÖGÖS FRUZZSINA: Aarhustól Escazúig: környezeti jogok tengeren innen és túl. *Közjogi Szemle* 2019/2. 15–22.

BRATSPIES, REBECCA: Do We Need A Human Right to a Healthy Environment? *Santa Clara Journal Of International Law* 2015/1. 31–69.

ÇAKAN, SEHER et al: The Right to a Healthy Environment in International Human Rights Law. *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi* 2024/1. 215–264.

CHALABI, AZADEH: A New Theoretical Model of the Right to Environment and its Practical Advantages. *Human Rights Law Review* 2023/4. 1–19.

CRIDDLE, EVAN J. – FOX-DECENT, EVAN: A fiduciary theory of jus cogens. *Yale Journal of International Law* vol. 34. 2009. 331–388.

CSAPÓ ZSUZSANNA: „[...] és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni.” Az 1969. évi bécsi egyezmény és a jus cogens módosíthatósága. *Állam-és Jogtudomány*. 2020/1. 25–43.

DANILENKO, GENNADY M.: International Jus Cogens: Issues of Law-Making. *European Journal of international Law*. 1991/2 42-65.

DENG, HUA: *Reflections on the Identification of Jus Cogens by the ICJ in the Advisory Opinion on the Legality of Israel's Occupation of Palestinian Territories: Taking into Account the ILC Draft Conclusions on Jus Cogens*. Blog of the European Journal of International Law. Forrás: <https://n9.cl/fnty5>

DUX LÁSZLÓ: Az ogoni-ügy az Emberek és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága előtt. *Jogelméleti Szemle*. 2005/2.

HERMANN VERONIKA: Az egészséges környezethez való jog elméleti megközelítésben. *Pro Futuro* 2016/2. 24–38.

JANKUV, JURAJ: Protection of Right to Environment in International Public Law. *International an Comparative Law Rewiew* 2019/1. 146–171.

KNOX, JOHN H.: Constructing the Human Right to a Healthy Environment. *Annual Review of Law and Social Science* 2020/1. 79–95.

LAMM VANDA: Adalékok a Rule of Law érvényesüléséről a nemzetközi jogban. *Jog-Állam-Politika* 2009/2. 3–33.

MARDIKIAN, LISA: The Right to a Healthy Environment before The Inter-American Court Of Human Rights. *International & Comparative Law Quarterly* 2003/4. 945–975.

MARINKÁS GYÖRGY: Az egészséges környezethez való jog, mint alapvető emberi jog. Lehetséges megközelítések az egyes emberi jogvédelmi mechanizmusok gyakorlata alapján, különös tekintettel az őslakos népeket érintő kérdésekre. *Agrár- és környezetjog* 2020/29. 152–170.

PEDRO, LORENZO: The protection of the environment as an imperative norm of international law (ius cogens). *Revista de derecho de la Universidad de Montevideo*. 2020/37. 41–69

PRESTON, BRIAN J.: The right to a clean, healthy and sustainable environment: how to make it operational and effective. *Journal of Energy & Natural Resources Law* 2024/1. 27–49.

REGŐS FRANCISKA: A nemzetközi környezetvédelmi jog fejlődésének főbb állomásai. *Iustum Aequum Salutare* 2021/2. 307–320.

SHELTON, DINAH: Decision Regarding Communication 155/96 (Social and Economic Rights Action Center/Center for Economic and Social Rights v. Nigeria). Case No. ACHPR/COMM/A044/1. *The American Journal of International Law*. 2002/4. 937-942.

TIGRE, MARIA ANTONIA: Inter-American Court of Human Rights – right to a healthy environment – Indigenous rights. Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina. Merits, Reparations, and Costs, Judgment. *The American Journal of International Law* 2021/4. 711–713.

TRINCADO VERA, PATRICIO: *The Right to a Healthy Environment in La Oroya v. Peru: A Landmark Judgement of the IACtHR*. Opinio Iuris. 2024. május 25. <https://n9.cl/568pd>

TRINCADO VERA, PATRICIO: Rights of nature in the Inter-American Court of Human Rights: Understanding the ecocentric approach to the right to a healthy environment. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, Early View 2024. 1–15.

UKAJ-ELSHANI, VALEZA: Historical Overview of Jus Cogens Norms, Their Applicability by International Courts and Necessity for Unification. *Socrates* 2019/3. 68–82.

UMUKORO, BROWN – ITURU, OGHENERUKEVWE: Conceptual Challenges to the Recognition and Enforcement of the Right to Clean, Safe and Healthy Environment. *Journal of Environmental Law and Policy* August 2022. 1–28.

VERDROSS, ALFRED VON: Forbidden Treaties in International Law: Comments on Professor Garner's Report on The Law of Treaties. *The American Journal of International Law* 1937/4. 571–577.

With 161 Votes in Favour, 8 Abstentions, General Assembly Adopts Landmark Resolution Recognizing Clean, Healthy, Sustainable Environment as Human Right. 2022. július 28. Seventy-Sixth Session, 97th Meeting Forrás: <https://n9.cl/n5vek>

c) Jogforrások

African Charter on Human and Peoples' Rights: Afrikai Charta. 1981. (1986.) UNTS Vol. 1520, p. 217.

Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matter: A környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló Aarhusi Egyezmény. 1998. (2001.) UNTS Vol. 2161, p. 447. Magyarországon kihirdette: 2001. évi LXXXI. törvény

Convention on the Rights of the Child: A gyermek jogairól szóló New York-i egyezmény. 1989. (1990.) UNTS Vol. 1577, p. 3. Magyarországon kihirdette: 1991. évi LXIV. törvény

International Covenant on Civil and Political Rights. Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya. 1966. (1976.) UNTS Vol. 999, p. 171. Magyarországon kihirdette: 1976. évi 8. törvényerejű rendelet

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya. 1966. (1976.) UNTS Vol. 993, p. 3. Magyarországon kihirdette: 1976. évi 9. törvényerejű rendelet

Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean. 2018. (2021.) UNTS Vol. 3388, p.

Vienna Convention on the Law of Treaties: A szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény. 1969. (1980.) UNTS 1155, p. 331.

d) Bírósági döntések

Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain), Judgement, I.C.J Reports 1964.

Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area. Compensation owed by the Republic of Nicaragua to the Republic of Costa Rica (Costa Rica v. Nicaragua), Judgement, I.C.J Reports 2015.

Corte Interamericana de Derechos Humanos caso Habitantes de La Oroya Vs. Perú. Judgement. 2023.

East Timor (Portugal v. Australia) Judgement, I.C.J Reports 1995.

Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia). Judgement, I.C.J Reports 1997.

Inter-American Court of Human Rights, Advisory opinion OC-23/17 of November 15, 2017. Requested by the Republic of Columbia. 2017.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Prosecutor v. Tolimir. Judgment, 2012.

Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, Advisory Opinion, I.C. J. Reports 2024.

Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) Judgement, I.C.J Reports 1984.

Questions Relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v. Senegal). Judgements, I.C.J. Reports 2012.

The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights v. Nigeria. Decision, 2001. Ügyszám: ACHPR/COMM/A044/1

Verein Klimaseniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland No. 53600/20/ECHR of 9.4.2024.

e) Nemzetközi szervezetek határozatai

Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations. General Assembly, A/RES/2625 (XXV) 1970.

Definition of Aggression. General Assembly, A/RES/3314 (XXIX) 1974

Right to a healthy environment: good practices. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Human Rights Council 2020, A/HRC/43/53.

Resolution adopted by the General Assembly on 7 December 2023 – Peremptory norms of general international law (jus cogens.) General Assembly, A/RES/78/109. (LXXIX) 2023.

Obligations of States in respect of Climate Change, Request for Advisory opinion. General Assembly, A/RES/77/276(LXXVII) 2023.

The promotion of the human right to a clean, healthy and sustainable environment requires the full implementation of the multilateral environmental agreements under the principles of international environmental law. General Assembly. A/RES/76/300. (LXXVI) 2022.

f) Jelentések, egyéb

Draft conclusions on identification and legal consequences of peremptory norms of general international law (jus cogens). International Law Commission, UN. 2022. <https://n9.cl/3jows>

First report on peremptory norms of general international law (jus cogens). International Law Commission. 2016. A/CN.4/693.

Fourth report on peremptory norms of general international law (jus cogens) by Dire Tladi, Special Rapporteur. International Law Commission. 2019. A/CN.4/727.

Official Records, 97th Plenary Meeting. General Assembly, A/76/PV.97 2022.

Peremptory norms of general international law (Jus cogens). International Law Commission. 2024. július 5. https://legal.un.org/ilc/guide/1_14.shtml

Report of The United Nations Conference on The Human Environment Stockholm, A/CONF.48/14/Rev.1, 5–16 June 1972. UN, New York 1973.

Second report on jus cogens by Dire Tladi, Special Rapporteur. International Law Commission. 2017. A/CN.4/706.

Yearbook of The International Law Commission 1966. Volume II. <https://n9.cl/hsx2i>

Yearbook of The International Law Commission 2017. <https://n9.cl/b112yx>

Yearbook of The International Law Commission 2021. <https://n9.cl/gau1n>

What is the Right to a Healthy Environment? Information Note. Office of the High Commissioner for Human Rights - United Nations Environment Programme – United Nations Development Programme. UN, 2022.